

ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ І ТОРГІВЛІ

Навчально-науковий інститут заочно-дистанційного навчання

Форма навчання заочна

(денна, заочна, заочно-дистанційна)

Кафедра туристичного та готельного бізнесу

Допускається до захисту

Завідувач кафедри

Г. П. Складар

(підпис, ініціали та прізвище)

«_____» _____ 2024 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

*на тему: «Перспективи післявоєнного розвитку релігійного
туризму у Закарпатській області»*

*зі спеціальності 242 «Туризм»
освітня програма «Туризм» ступеня бакалавра*

Виконавець роботи Курочка Анна Володимирівна

(прізвище, ім'я, по батькові)

(підпис, дата)

Науковий керівник к.е.н., доц. Карпенко Юрій Вікторович

(науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ім'я, по батькові)

(підпис, дата)

Полтава – 2024

ЗМІСТ

Стор.

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ	5
1.1 Поняття та сутність релігійного туризму	5
1.2 Функції релігійного туризму	12
1.3 Методи дослідження релігійного туризму	19
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ПЕРЕДУМОВ ТА ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ У ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ	29
2.1 Аналіз ресурсної бази релігійного туризму в Україні	29
2.2 Оцінка ресурсних передумов розвитку релігійного туризму у Закарпатській області.....	38
2.3 Розробка екуменічного туру по Закарпатській області	47
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ	59
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	61

ВСТУП

Релігійний туризм є найдавнішим видом туризму, передумовами якого спочатку були паломництво та місіонерство. Даний вид туризму включає відвідування сакральних місць і об'єктів, виконання релігійних обрядів, пов'язаний з духовним вдосконаленням особистості та покликаний виховувати в суспільстві повагу до духовних традицій інших націй. У разі виникнення міжетнічної напруженості, яка свідчить про недоліки у державній культурній політиці, релігійний туризм виступає чинником її зниження.

Україна має унікальні туристично-рекреаційні ресурси, самобутню культуру місцевого населення та багатовікові культурні та духовні традиції. На території нашої держави до війни налічувалася велика кількість історико-культурних пам'яток усіх основних релігій, різних конфесій та етносів, але нажаль, частка їх була повністю зруйнована, пошкоджена та пограбована загарбниками. Тобто, наразі проблема управління розвитком релігійного туризму через посилення контактів між представниками різних релігій і конфесій набуває актуальності в умовах повоєнного відновлення економіки.

Питання управління розвитком релігійного туризму досліджували у своїх роботах такі науковці, як Т. Божук, О. Вовчанська, І. Волкова І., Ю. Данільєва, Л. Іванова, А. Ковальчук, О. Любіцева, Р. Маньковська, Г. Машіка, Л. Медвідь, О. Мілашовська, Д. Мошура, В. Мукомел, А. Нагірняк І. Посохов, В. Сайчук, А. Чередниченко, С. Юрченко, Л. Янковська та інші. Але велика кількість питань залишаються відкритими, дискусійними та потребують подальшого дослідження, зокрема розкриття особливостей здійснення туристичної діяльності під час релігійних турів.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні заходів, щодо управління розвитком релігійного туризмом в Україні, зокрема практичних аспектів

формування релігійного туристичного продукту.

Для досягнення поставленої у роботі мети необхідно вирішити наступні завдання:

- дослідити поняття та сутність релігійного туризму;
- визначити функції релігійного туризму;
- охарактеризувати методи дослідження релігійного туризму;
- здійснити аналіз ресурсної бази релігійного туризму в Україні;
- провести оцінку ресурсних передумов розвитку релігійного туризму у Закарпатській області;
- розробити екуменічний тур по Закарпатській області.

Об'єктом дослідження кваліфікаційної роботи є процеси управління розвитком релігійним туризмом у Закарпатській області.

Предметом дослідження є сучасний стан та перспективи розвитку релігійного туризму в регіонах України.

У роботі використано такі наукові методи дослідження: порівняння та аналізу та узагальнення.

Інформаційну базу кваліфікаційної роботи склали нормативно-законодавчі акти України, наукові та публіцистичні статті, монографії, підручники, навчально-методичні посібники, матеріали мережі Інтернет.

Основні положення роботи були оприлюднені на кафедральному круглому столі студентів та аспірантів «Туризм і молодь – 2024» (м. Полтава, 15 січня 2024 р.), який проводився у Полтавському університеті економіки і торгівлі.

Наведені в роботі теоретичні положення, практичні висновки та результати можуть бути використані у роботі туристичних підприємств при організації релігійних турів Україною.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ

1.1 Поняття та сутність релігійного туризму

«Духовна сфера людини завжди відчувала енергію та специфічні стани завдяки впливу енергії так званих «місць сили», культових та археологічних об'єктів, сакрального мистецтва та архітектури, сакральних образів та символів, сакральних текстів, музичних звуків та сакральних дій. Глибоко віруючі люди вважають найголовнішим у житті взаємозв'язок, спілкування з Вищими Космічними Силами, Світовим Розумом, Богом. Сакральний світ людини, етносу існував ще до появи релігій. З появою релігійного сакрального туризму в людей з'явилася можливість ознайомитися з найвищими священним цінностями та дивовижними заповітними сокровенними таємницями, а також наблизитися до Бога, відчувати його благодать, отримати сподівану допомогу. Сакральний туризм є одним із найстаріших і, водночас, одним із найновіших різновидів туризму» [72].

Витоки сакрального туризму сягають часів становлення світових релігій: християнства, ісламу, іудаїзму та буддизму. «Щороку у світі здійснюють паломництво понад 220 млн людей, у тому числі 150 млн християн, 50 млн мусульман, буддистів і 20 млн представників інших віросповідань. Паломництва здійснюються з метою віднайти душевний спокій, відчуття єдності з духовно близькими людьми» [81].

З метою з'ясування сутності поняття релігійний (сакральний) туризм наведемо та проаналізуємо визначення, які наводять науковці.

І. Беліков, вважає що релігійний туризм – це «подорож, метою якої є виконання релігійних процедур, місій, обітниць» [3].

Т. Божук, вважає, що релігійний туризм можна охарактеризувати як

відпочинок душі та тіла і виокремлює такі поняття як паломництво і релігійний туризм [5].

В. Кифяк стверджує, що релігійний туризм – подорож, яка має на меті виконання релігійних процедур, місій, відвідування святих місць тощо [26].

Колектив авторів на чолі М. Мальською розглядаючи дане питання виокремлюють види поїздок, які пов'язані з релігійним туризмом: паломництво, тобто відвідування святих місць та участь у відправленні релігійних обрядів; пізнавальний, науковий екскурсійний туризм релігійної тематики [37]. Схожий погляд на проблему має колектив авторів під керівництвом І. Школи [43] який зазначає, що релігійний туризм – історично найдавніший вид міжнародного туризму і виокремлюють паломництво (відвідування святих місць з метою поклоніння сакральним об'єктам з метою відправлення обрядів), пізнавальні поїздки з метою ознайомлення з сакральними пам'ятниками, історією і культурою релігії та наукові поїздки фахівців які досліджують питання релігії.

С. Дутчак та М. Дутчак, які досліджували туристсько-рекреаційну діяльності, мають схожий погляд на проблему виокремлення релігійного туризму та паломництва: релігійний туризм, коли до програми турів включено сакральні об'єкти) і паломництво – віра людини, пов'язана з певними територіями і сакральними об'єктами) [18].

А. Ковальчук також, розрізняє паломництво і релігійний туризм і стверджує, що «подорож до релігійного об'єкта не лише як до атрактивно-рекреаційного явища, що несе значну культурно-пізнавальну інформацію, а подорож з метою поклоніння святості релігійного об'єкта, що є одним із виявів віри такого подорожнього у догмати своєї релігії, свідченням його належності до певної релігії чи конфесії» [27-28].

Д. Мошура та Л. Гірняк стверджують, що «ідея паломництва має на увазі дії в умовах певних труднощів та добровільно узяті на себе зобов'язання. Люди відправляються в паломництва, коли відчують

духовний занепад в місцях звичного середовища їхнього проживання, адже одним з важливих аспектів паломницьких поїздок є їх духовно-просвітницька спрямованість» [47].

І. Мініч розширює це поняття і вважає, що релігійний туризм, представлений паломництвом, пізнавальними подорожами та науковими поїздками [46]. С. Юрченко також виділяє три напрями релігійного туризму: релігійний, поєднаний з участю в заходах релігійного життя, який здійснюється за допомогою екскурсій; паломництво, тобто подорож до святинь і святих місць; наукові з релігійною метою [80].

Як зазначає Н. Панченко специфіка релігійного туризму зосереджується на різних функціях, які виконує паломництво, враховуючи ті потреби, які задовольняються завдяки цій діяльності (табл. 1.1.1) [50].

Таблиця 1.1.1

Характеристика потреб, які задовольняє релігійний туризм [50]

Потреби	Характеристика
Людські потреби	Потреба в повсякденному відпочинку та зануренні у духовний світ, що є сприятливим для фізичного та психічного здоров'я
Соціальні потреби	У індивідуалістичному суспільстві, де люди все менш спілкуються вічна-віч, паломництво відіграє комунікативну роль та сприяє єдності людей
Культурні потреби	Під час паломництва найчастіше відбувається комунікація між великою кількістю людей, носіїв різних культур. Так, наприклад тривалий час шлях Святого Якова використовувався як засіб обміну ідеями та стилями в мистецтвах та культурними рисами різних країн. Сьогодні цю стежку називають головним культурним та релігійним маршрутом Європи
Економічні потреби	Проходження святого шляху пов'язане зі споживанням продуктів та послуг, оплатою проживання, завдяки чому з'являється нова економічна інфраструктура на користь тих провінцій, якими проходить паломницький шлях
Політичні потреби	Наприклад, у стародавні часи в Іспанії паломництво служило об'єднанню християн проти мусульманських нападів, а зараз може слугувати їх інтеграції в європейську політику
Релігійні потреби	Для багатьох мандрівників паломництво - це шлях духовності та медитації, необхідний у сучасному світі, де велика увага приділяється лише матеріальному

Як свідчать дані табл. 1.1.1 паломництво задовольняло залежно від періодів історії людства не тільки релігійні потреби, а також ще й людські, соціальні, культурні, економічні, та політичні.

А. Чередниченко вважає, що на відміну від релігійно-пізнавальних чи культурно-історичних подорожей, паломництво несе в собі певну віру в зміст ритуалу, тобто не лише пізнавальну мету. Паломників хвилює насамперед релігія, святе місце, до якого вони прийшли [76].

На думку А. Нагірняк, «така людина здатна тимчасово відмовитись від звичних ритмів життя: кола спілкування, задоволень, їжі, щоб задовольнити власні духовно-моральні переконання. Ідея паломництва зводиться до діяльності за певних складних умов, на які людина добровільно погоджується. Це символізує готовність людини пожертвувати тимчасовим і швидкоплинним матеріальним заради вічного, духовного» [49].

Ю. Данільєва вважає, що одним із основних аспектів паломницьких турів є духовно-просвітницька спрямованість. Відвідуючи святі місця, паломники знайомляться з історією та духовними традиціями монастирів та церков, особливостями богослужінь, постатями святих. Паломництво також виконує важливу загальноосвітню функцію [16].

На думку науковців, відмінність між паломництвом і релігійним туризмом полягає у меті поїздки. Релігійний туризм має на меті відвідування сакральних об'єктів та місць, відповідних культурних установ. «Паломництво ж функціонально виражає філософію існування людини, представляє релігійну свідомість не тільки в історичному вимірі, а й в її сучасності. Паломництво передбачає не лише відвідування вірянами місць, де були об'явлення надприродного, проживали засновники релігій чи визначні її представники, а й наявність священних предметів культури» [47].

«Сакральне означає внутрішній, священний, святий, потаємний, духовний, особистий світ людини, групи людей, суспільства. Сакральне включає не лише сферу релігійного, а й широкий спектр уявлень, що

відносяться до магії, езотерики» [72].

Сакралізація розглядається у двох аспектах: «1) залучення у сферу релігійного регулювання різних форм громадської та індивідуальної свідомості, соціальних відносин, діяльності установ, людей; 2) процедура освячення різного роду предметів, завдяки чому вони набувають надприродних властивостей» [69].

Як зазначають В. Тарасова та І. Ковалевська: «Релігійний підхід до сакралізації в першу чергу пов'язаний з дивами, видіннями, діяннями засновників релігій або святих, а також із центрами духовного життя. Це характеристика речей, істот, явищ, що стосуються релігійного культу, церковних таїнств, поклоніння чи найвищих ідеалів» [72].

«Сакральні об'єкти – це особливо шановані пам'ятки природного ландшафту та культурної спадщини, світської та культової архітектури, мавзолеї, а також місця, пов'язані з історичними та політичними подіями, що мають неминучу цінність у пам'яті народу» [19]. Вони можуть мати як природний характер – гори, скелі, річки, озера, водоспади долини джерела, печери, місця незвичайних природних явищ так і рукотворний – об'єкти релігійного культу, кургани та склепи, родові святилища, сакральні місця.

Сакральні місця – це шановані серед населення країни пам'ятки культурної спадщини, світської та релігійної архітектури мавзолей та природні ландшафти, крім того, місця зі стійкими історичними цінностями пов'язані зі значними політичними подіями [72].

Сакральне мистецтво – мистецтво, тісно пов'язане з вірою в Бога, релігійними церемоніями, релігійним життям і символікою божественної сили. Воно в цілому є мистецтвом символічним. Основним чинником, який домінував у цьому мистецтві протягом усієї його історії, є символізм. Вся ідеологія, культура, література, обряди християнства та інших релігій глибоко символічні за своєю суттю, і це надзвичайно широка тема, якій присвячено чимало наукової літератури. Символ слугує лише стимулом для

виникнення ідеї у свідомості людини [84].

«Сакральний образ – комплекс уявлень про існування святих, чим церква впливає на свідомість людини, змушує переживати таємничу присутність надприродного, божественного; завдяки слову, пронизує душу й серце особистості. Сакральний образ сфокусовано в іконах, в яких уявлення про святих перетворюються в чуттєво-доступні форми (візуальні, слухові, тактильні)» [72].

«Сакральне – з релігійної точки зору є невидимим й може передаватися тільки завдяки символічним формам. Символ – це не просто будь-який знак, це образ, що має форму і наділений значенням. Містичні символи поділяють на особисті (атрибути богів, священні рослини і тварини) і абстрактні, зазвичай це прості геометричні фігури (хрест, трикутник, коло, квадрат) чи їхні комбінації. За допомогою мови символів виражається почуттєве сприйняття людиною навколишнього світу» [72].

Іншими словами, це «народні знаки і символи – сакральний код, закарбований в предметах побуту та культури, в орнаментах, народному одязі та мистецтві, мегалітичних і культурно-історичних пам'ятках, генах українців. Сварги і свасті, ромби, громовики і перуниці, алатирі, руни, сонячні колеса, згарди та інші – усі вони свідчать про тисячолітню спадщину українського народу. Ці знаки – свідки епох. Зародились вони ще тоді, коли людська рука викарбувала перші петрогліфи на скелі, коли людина вперше осідлала коня і спекла хліб. Символіка як зародок цивілізацій, може розповісти багато чого цікавого і таємного та розкрити численні загадки древніх» [82].

«Сакральні дії – це, як правило, богослужіння та релігійні обряди. Основна їх перевага в синергетичних ефектах сакральних програм, що формують культуру та духовності, здійснюють виховну роботу, спрямовану на молоде покоління» [72].

На наш погляд об'єднує, усі ці поняття пов'язані із сакралізацією, таке

поняття як сакральний ландшафт, що одночасно може мати релігійне, подієве, символічне та міфологічне походження.

«Сакральний ландшафт розглядається як природна, природно-антропогенна, антропогенна система, пов'язана з певними життєвими символами, міфами, вагомими подіями, релігійними почуттями, має надзвичайно ціннісне значення для людини або групи людей і потребує особливого вшанування й охорони. Таке означення дає можливість обґрунтувати просторові зрізи (рівні) і функції сакрального ландшафту. Рівні сакрального ландшафту Сакральний ландшафт як історично сформована сукупність взаємопов'язаних природних, природно-антропогенних і антропогенних складових характеризується просторовою та часовою організованістю, відносною стійкістю, здатністю функціонувати як єдине ціле. Досліджуючи сакральний ландшафт у теоретичних і практичних аспектах, можна зробити висновок, що він бачиться як система, що має просторово-ієрархічну будову, де можна виокремити індивідуальний, локальний, регіональний, національний, глобальний рівні» (рис. 1.1.1) [85].

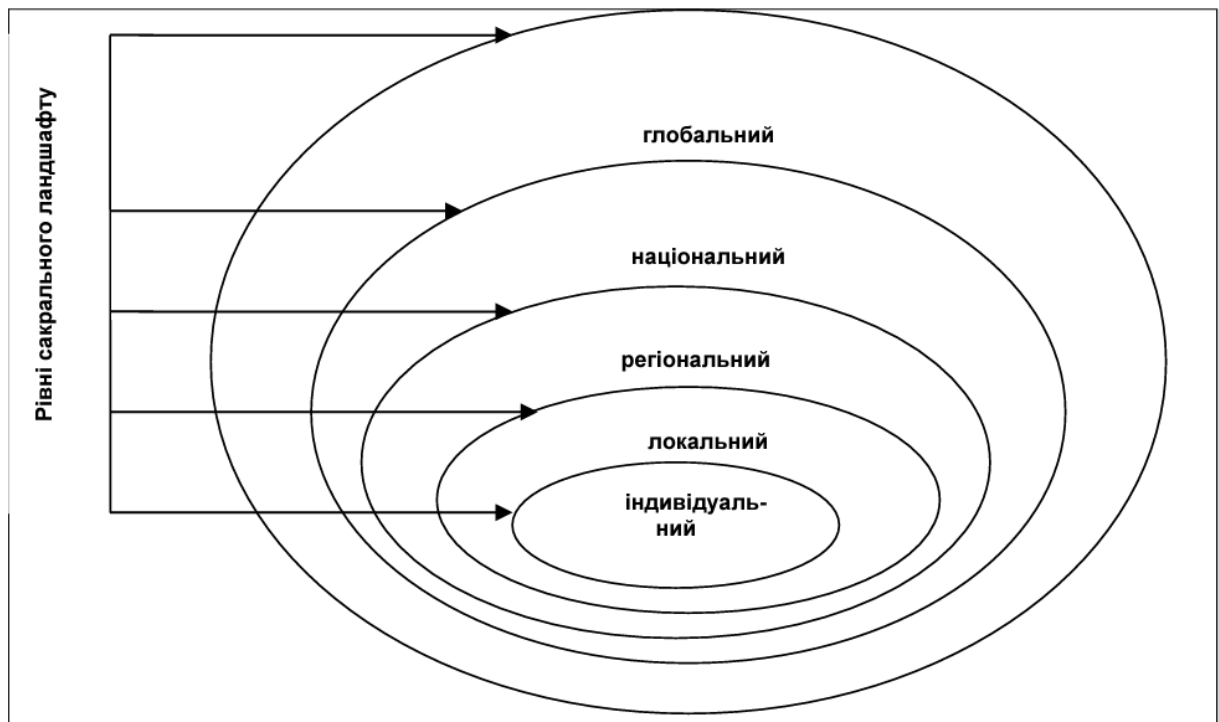

Рис. 1.1.1 Просторова ієрархія сакрального ландшафту [85]

Провідне призначення ландшафту має середовище формувальний характер. Функції, що забезпечують цю роль, умовно можна згрупувати в такі класи та під класи: політична (духовна, патріотична, іміджева, консолідуюча); соціальна (релігійна, пізнавальна, наукова, лікувально-оздоровча, виховна, естетична, інформаційна, культурна, рекреаційна); економічна (інфраструктурна, фінансова); екологічна (природоохоронна, правова) [85].

Отже, релігійний (сакральний) туризм – це подорож (тимчасовий виїзд) осіб з постійного місця проживання, головною метою є мультирелігійні пізнавально-культурологічні аспекти діяльності людини. На сьогодні паломництво є перспективним напрямом даного виду туризму державах які володіють потужним сакральнo-туристичним потенціалом та коли взаємодія держави та релігійних інститутів знаходиться на високому рівні, має сильний вплив на суспільство.

У наступному розділі нами будуть визначені функції релігійного туризму.

1.2 Функції релігійного туризму

Туризм – явище поліфункціональне, якому притаманне такі основні функції.

1. Рекреаційна функція туризму. Її сутністю є «є фізіологічна (відновлення фізичних сил, оздоровлення, відпочинок) та психологічна (зміна місця, оточення, набуття нових вражень та відчуттів) релаксація. Зростання добробуту, зміна характеру праці в бік її інтелектуалізації стимулюють підвищення рівня освіти, самоосвіту та просвітництва. Перехід суспільного розвитку до моделі «вільного часу» урізноманітнює проведення дозвілля в бік інтелектуалізації, саморозвитку, посилюючи культурну

функцію туризму» [36].

2. Соціальна функція туризму. Туризм, як вид дозвілля, торкається лише частини населення, яка має вільний час і певний рівень життя, що дозволяє його використовувати для відпочинку та вдосконалення особистості під час подорожей. Інакше кажучи, подорож стає ознакою певного життєвого рівня і способу життя, фіксацією соціального статусу, засобом закріплення іміджу та іншими соціальними ознаками. Доступність туристичних послуг, соціальна спрямованість туризму з метою залучення до туризму все нових верств населення, вводить їх у спосіб життя суспільства та вирівнює їх соціальні можливості [86].

Соціальна функція туризму, яка має два аспекти. По-перше, розвиток туризму допомагає вирішити проблеми пов'язані з безробіттям, підвищує якість життя працівників туристичної сфери, по-друге – сприяє задоволенню потреб в нових враженнях. Туризм впливає на відтворення людського потенціалу. Створення можливостей для рекреації, організації дозвілля, формування нових суспільних зв'язків, отримання позитивних вражень сприяє розвитку людини, покращенню її настрою, набуттю нових сил і бажання ефективно і більше працювати [73].

3. Поряд із соціальною функцією також розкривається гуманітарна функція туризму: засіб для розширення світогляду та інтелекту шляхом гарантування доступності освіти та культурної спадщини та цінностей у глобальному масштабі [73].

«Гуманітарна функція туризму полягає у використанні його можливостей для формування усебічно розвиненої особи. Туризм розширює кругозір людини, підвищує її інтелект і дозволяє поєднати відпочинок з пізнанням навколишнього світу. Подорожі дають можливість людині задовольнити свої потреби в залученні до духовних і моральних цінностей, в накопиченні і поглибленні знань, у тому числі і професійних» [29].

4. Культурна (культурологічна) функцію туризму. «Туризм виступає

засобом комунікації та саморозвитку, підвищення рівня освіти та загальної культури шляхом ознайомлення з культурою, побутом, традиціями та віруваннями, стилем та характером життя інших народів, з культурною спадщиною людства та перлинами природи. Безпосереднє спілкування різних народів і різних культур сприяє взаємозбагаченню та саморозвитку культури, відіграє значну роль в укріпленні миру та порозуміння на планеті, розширює культурні та ділові контакти» [36].

Перехід суспільного розвитку до «дозвілєвої» моделі збагачує дозвілєву діяльність у напрямку інтелектуалізації, саморозвитку, посилення культурної функції туризму. В цьому випадку туризм виступає як засіб спілкування та саморозвитку, підвищення рівня освіти та загальної культури шляхом пізнання культури, способу життя, традицій та вірувань інших народів, способу життя та характеру, культурної спадщини та перлин людства. від природи. Пряме спілкування між різними народами і культурами сприяє взаємозбагаченню і розвитку культури, відіграє значну роль у зміцненні миру у світі, розширює міжкультурні та ділові зв'язки [86].

5. Екологічна функція туризму. «З одного боку, туризм виступає споживачем певних природно-рекреаційних благ і зацікавлений в їх збереженні. З іншого боку, зростання попиту призводить до збільшення антропогенного тиску на територіальні рекреаційні системи, особливо традиційні або модні. Це ставить одразу цілу низку питань збереження світової та національної природної та культурно-історичної спадщини, зокрема засобами туризму. В той же час розширення та інтенсифікація туристичної діяльності сприяють залученню нових територій, а технічні можливості дозволяють їх освоїти. Саме тому захист довкілля має бути невід'ємною складовою розвитку туризму, однією з ключових проблем його стійкого розвитку» [36].

6. Просвітницька функція туризму полягає в організації подорожей з метою навчання та пізнання світу. Подорожуючи, люди поглиблюють свої

знання про світ і набувають особистого досвіду. З давніх-давен були популярні подорожі з просвітницькою метою: грандіозні мандри, поїздки людей, переважно аристократів, щоб побачити світ, дізнатися і розширити свій кругозір [86].

7. Виховна функція туризму полягає у формуванні почуття згуртованості, морально-етичної системи цінностей, розвитку навичок комунікаційної взаємодії. Патріотичному вихованню сприяє туристична діяльність, заснована на пізнанні рідного краю, історичного минулого та сьогодення рідного краю. Крім того, туризм дозволяє вам познайомитися з культурними цінностями і традиціями людей. Дуже важливе виховне значення туризму полягає в організації вільного часу та розвитку здорового способу життя молоді [86].

8. Економічна функцію туризму є однією з пріоритетних, проявляється через попит і споживання туристів, складається з окремих субфункцій.

8.1 Виробнича субфункція характеризується використанням таких факторів виробництва, як капітал, земля та праця. Коли ці чинники поєднуються різними способами для створення нового туристичного продукту, створюється додаткова вартість. Тому підприємства, які працюють у сфері туризму, виробляють нові продукти і таким чином сприяють створенню доданої вартості в економіці [29].

8.2 Субфункція формування доходу. «Доходи від туризму – це сума затрат туриста на поточне споживання та на товари майбутнього споживання. Останнє проявляється у формуванні доходів (виручки) туристичних підприємств, а також доходів підприємств-сумісників за господарськими операціями, так званих третіх осіб. У даному випадку виникає прямий і непрямий ефекти. Останній в економічній літературі називається мультиплікатором доходів, розмір якого залежить від платоспроможного попиту туристів, рівня розвитку туристичної індустрії та економіки країни в цілому» [74].

8.3 Субфункція сприяння зайнятості населення. Туризм створює прямий та непрямий ефект на зайнятість населення. Прямий ефект забезпечення зайнятості в туризмі проявляється в тому, що населення отримує робочі місця безпосередньо на туристичних підприємствах. Непрямий – створення додаткових робочих місць в секторі допоміжних послуг (торгівля, банки, страхування та інші галузі) [9].

8.4 Субфункція вирівнювання. «Сьогодні туристів, зазвичай, цікавлять регіони з слабо розвинутою промисловістю, місця, що мають первинний ландшафт, і навколишнє середовище в стані повної рівноваги. За рахунок того, що створення туристичних підприємств відбувається в індустріально малорозвинених регіонах, формування їхніх доходів здійснюється завдяки витратам туристів із промислових економічно розвинених регіонів. Таким чином здійснюється згладжування рівня розвитку недостатньо економічно розвинених регіонів порівняно з розвиненими» [29].

8.5 Зовнішньоекономічна субфункція «Вона стосується експортно-імпорتنих функцій туризму та його впливу на платіжний баланс. Він проявляється у вигляді різниці між експортом туристичних послуг (витрати туристів в країні) та їхнім імпортом (витрати резидентів цієї ж країни за кордоном)» [29].

8.6 «Відновлювальна субфункція туризму полягає у сприянні відновлення матеріально-технічної бази туристичної інфраструктури, інвестування коштів на реставрацію пам'яток історико-культурної спадщини, природоохоронні заходи, збереженню культурної спадщини» [29].

На рис. 1.2.1 наведено систему функцій туризму (рис. 1.2.1).

Основні функції в релігійному туризмі є соціальними, гуманітарними чи економічними. У табл. 1.2.1 наведено функції релігійного туризму.

«Для повноцінного функціонування релігійного туризму як наукового напряму потрібно насамперед вирішити низку основних завдань теоретичного та методичного характеру, серед яких:

– формування термінологічної бази;

Рис. 1.2.1 Система функцій туризму [29]

Таблиця 1.2.1

Функції релігійного туризму. Складено автором на основі [6]

Вид функції	Зміст функції
1	2
Інтеграційна	об'єднання людей за конфесійною належністю; створення умов для солідарності і згуртованості соціальних груп, підтримка рівноваги релігійних суспільних відносин, їхньої гармонізації
Комунікаційна	можливість спілкування людини з одновірцями, з Богом
Регулятивна	забезпечення поведінки людини за заздалегідь визначеною схемою (культові обряди, норми, вимоги тощо);
Світоглядна	дає змогу уявити свою картину світу, зокрема зрозуміти, у чому сенс людського життя, місця людини на Землі
Духовно-просвітницька або теологічна	ознайомлення з основами віри, з релігійними практиками
Рекреаційна або терапевтична	оздоровлення, зцілення, відновлення фізичних і духовних сил людини;
Естетична	розвиток естетичного і художнього смаку
Пізнавальна	ознайомлення з архітектурою, історичними та мистецькими характеристиками певних сакральних споруд, їхньою релігійною та духовною суттю
Психологічна	компенсує обмеженість, безсилля, залежність людей від умов існування, наповнює сенс їхнього життя

Продовж. табл. 1.2.1

1	2
Компенсаційна	зняття життєво важливих суперечностей і проблем людського буття
Соціальна чи соціокультурна	гармонійний розвиток особистості; зближення народів
Економічна	формування сфери послуг і зв'язків з іншими галузями господарства; розвиток окремих територій і сприяння зайнятості населення; збільшення грошових надходжень до бюджету
Виховна	одержання знань протягом мандрівки про сакральні об'єкти у краєзнавчому, історико-архітектурному та мистецько-сакральному аспектах

- розробка теоретико-методичних засад функціонування релігійного туризму;
- оцінка сучасного стану та ефективності використання сакрально-туристичних ресурсів;
- розробка методики оцінки сакральних об'єктів;
- визначення та обґрунтування сакрально-туристичної привабливості території;
- підготовка сакрально-туристичного районування країни;
- вивчення внутрішнього і зовнішнього попиту на сакрально-туристичні послуги;
- розробка і реалізація сакрально-туристичного продукту;
- підготовка фахівців для забезпечення менеджменту сакрально-туристичної діяльності» [6].

Отже, оскільки туризм – явище суспільне, усі її функції існують не окремо, а проявляються в тісній взаємодії. Щодо особливостей функції релігійного туризму, вони розширюють зміст основних функцій туризму з урахуванням особливостей використання сакрально-туристичних ресурсів та мети подорожі (пізнавальна та паломництво).

У наступному підрозділі нами буде розглянуто методику дослідження релігійного туризму.

1.3 Методи дослідження релігійного туризму

Дослідники висувають певні вимоги до методів дослідження: якість, адресність, детермінованість, результативність (здатність забезпечити досягнення цілей); надійність, економічність [78].

Методи наукового дослідження поділяють на: філософські, загальнонаукові та конкретно-наукові.

1) філософські – використання в науковому дослідженні категорій, визначень, принципів і законів у певній системі;

2) загальнонаукові – інструменти та прийоми, які використовуються з деякими модифікаціями в усіх або майже в усіх науках (метод моделювання або логічні засоби, такі як аналіз і синтез, індукція та дедукція);

3) конкретно-наукові методи використовуються в окремих науках або в генетично споріднених або подібних об'єктах дослідження.

Для туристичних досліджень рекомендується використовувати такий набір методів:

1) опис – систематизований опис території і теоретичне узагальнення отриманої інформації, тобто систематизація, пояснення і побудова теорії [33];

2) «метод ідеалізації – конструювання подумки об'єктів, яких немає в дійсності або які практично нездійсненні. Мета ідеалізації – позбавити реальні об'єкти деяких притаманних їм властивостей і наділити (подумки) ці об'єкти певними гіпотетичними властивостями» [70];

«картографічний метод – систематизація та узагальнення результатів географічних досліджень у вигляді картографічних моделей, карт, картосхем» [33]. Іншими словами визначення за допомогою карт можливо оцінити просторові відмінності та залежності, місцезнаходження об'єктів земної поверхні, здійснити опис географічних явищ;

3) статистичні методи кількісного і якісного дослідження процесів і

явищ в туризмі, основна мета яких є оцінка стану туристичної діяльності, ефективності використання, привабливості туристично-рекреаційних ресурсів, запитів туристів та їх поведінки.

«Під час географічних досліджень користуються такими статистичними показниками, як чисельність (кількість) туристів за одиницю часу (добу, місяць, сезон, рік і т. ін.), які відвідали певний центр, регіон, країну; кількість днів із ночівлею, проведених туристами в тому чи іншому центрі, регіоні, країні за одиницю часу; кількість ліжко-місць цілорічної дії та сезонного використання; об'єм наданих туристично-рекреаційних послуг у грошовому вираженні, обсяг доходів від розвитку туризму тощо» [31].

5) «SWOT-аналіз дає змогу узагальнити сильні та слабкі сторони туристичної галузі, дестинації (внутрішнє середовище), можливості та загрози з боку інших галузей (зовнішнє середовище), результати якого є основою для прийняття управлінських рішень щодо стратегічного розвитку туристичної галузі» [79].

6) метод географії поведінки (біхейвіористської географії) – вивчення окремих елементів суспільного розуму та менталітету, тобто вивчення характерних рис поведінки туриста.

Науковці вважають, що «дослідження регіональних особливостей розвитку релігійного туризму доцільно проводити в кілька етапів:

- формування теоретико-методологічних основ суспільно-географічного дослідження релігійного туризму;
- оцінка чинників розвитку релігійного туризму;
- дослідження особливостей територіальної організації релігійного туризму;
- суспільно-географічне прогнозування та індикативне планування релігійного туризму.

Географічні дослідження в релігійному туризмі варто проводити з використанням трьох груп методів:

1) методи інформаційного забезпечення, зокрема, метод опитування та спостереження (для отримання необхідної інформації про стан об'єкта дослідження);

2) методи дослідження територіальних особливостей розвитку релігійної сфери, зокрема, методи класифікації, групування і відносних величин, наукової систематизації (для узагальнення та систематизації понятійно-термінологічного апарату науки), структурного аналізу і синтезу (для узагальнення виявлених тенденцій), статистичні методи та спеціальні методи статистичного аналізу (для обробки статистичної інформації), картографічні методи (для оцінки просторових відмінностей і залежностей);

3) методи прогнозування, розробки рекомендацій та обґрунтування заходів регіонального програмування, зокрема, експертні та фактографічні методи моделювання та прогнозування» [68].

Етапи проведення типізації регіонів за впливом чинників розвитку релігійного туризму наведено у табл. 1.3.1

Таблиця 1.3.1

Етапи типізації регіонів за впливом чинників розвитку релігійного туризму. Складено автором за [68]

№ з//п	Етапи типізації	Зміст етапу
1	2	3
1.	Вибір та опрацювання показників	– підбір експертним методом показників, що характеризують регіональні аспекти прояву чинників розвитку релігійного туризму; – нормалізація відібраних показників шляхом визначення співвідношення за їх значеннями, розрахунок індексів для здійснення кластерного аналізу; – розрахунок сумарних рангів та індексів групи показників в розрізі окремих регіонів.
2.	Групування регіонів за допомогою кластерного аналізу, рангового та індексного методів:	– визначення шляхом експертної оцінки оптимальної кількості регіональних кластерів; – проведення кластерного аналізу та групування регіонів; – уточнення регіональних кластерів ранговим та індексним методами.

Продовж. табл. 1.3.1

1	2	3
3.	Типізація регіонів за сумарним проявом впливу групи чинників розвитку релігійного туризму	– визначення можливої кількості типів регіонів та критеріїв їх виділення; – виокремлення типів регіонів; – інтерпретація, опис отриманих визначення їх головних особливостей типів регіонів

«За особливостями розвитку релігійного туризму можна виділити наступні типи регіонів із: найсприятливішим впливом чинників; сприятливим впливом чинників; порівняно сприятливим впливом чинників; порівняно несприятливим впливом чинників та несприятливим впливом чинників.

Розвиток релігійного туризму відбувається під впливом низки суспільно-географічних чинників, що діють взаємопов'язано і корелюються між собою. Для інтегральної оцінки впливу сукупності чинників доцільно використовувати факторний аналіз, що дає змогу визначити найбільш суттєві чинники розвитку релігійного туризму та провести їх групування.

Проведення факторного аналізу дає можливість об'єднати визначені показники у певні групи та скоротити кількість показників, провести їх класифікацію.

Аналіз розвитку релігійного туризму за допомогою факторного аналізу здійснюється в наступному порядку.

1. Підбір та опрацювання вихідних показників
2. Визначення оптимальної кількості чинників шляхом розрахунку абсолютних, відносних і кумулятивних значень дисперсії та побудови графіка дисперсії:
3. Обернення осей координат за допомогою варімаксного способу обернення:
4. Інтерпретація визначених чинників:
5. Оцінка територіальної диференціації впливу визначених чинників:
6. Використання отриманих результатів у подальшому при

прогнозуванні розвитку релігійного туризму та реалізації державної політики у сфері туризму» [68].

При дослідженні регіональних особливостей розвитку релігійного туризму важливим є системний підхід до об'єкту дослідження. Системний аналіз повинен починатися після збору необхідної інформації і перевірки її повноти та достовірності. Основними складовими аналізу наведені у табл. 1.3.2.

Таблиця 1.3.2

Складові аналізу релігійного туризму. Складено та доповнено
автором за [68]

№ з/п	Етапи аналізу релігійного туризму	Зміст етапу
2.	Аналіз і оцінка стану туристичних ресурсів релігійного спрямування	– оцінка впливу суспільно-географічних факторів на кількісні та якісні ознаки туристичних ресурсів; – аналіз та оцінка стану розміщення туристичних ресурсів; – визначення темпів і оцінка змін, що відбулися в процесі відтворення і розміщення туристичних ресурсів
2.	Аналіз обсягів попиту та пропозиції туристичного продукту релігійного спрямування на ринку туристичних послуг	– дослідження джерел формування пропозиції туристичного продукту, визначення обсягу, динаміки і структури пропозиції; – аналіз обсягів попиту на туристичні ресурси, розвиток туристичної інфраструктури; - аналіз і оцінка реалізації туристичного продукту і формування ціни
3.	Створення умов для ефективного використання туристичних ресурсів та формування туристичного продукту в релігійному туризмі	– кластерний аналіз територіальних об'єднань у контексті об'єктів туристичної сакральної спеціалізації

Для отримання повної інформації про стан розвитку релігійного туризму в регіоні необхідно провести системне дослідження всіх складових ринку туристичних послуг регіону та визначити місце релігійного туризму в структурі туристичних послуг [68].

Варто також звернути увагу на маркетингові дослідження під час сегментації ринку релігійного туризму, які допомагають визначити можливі напрями його розвитку. Їх доцільно проводити, коли виникає необхідність:

- виходу на нові туристичні ринки;
- впровадження на ринок нового туристичного продукту;
- з'ясування ринкових можливостей і загроз;
- вивчення каналів і методів просування туристичних продуктів та послуг;
- формування збутової політики і методи стимулювання клієнтів;
- вдосконалення стратегії туристичного бренду.

Основною особливістю релігійного туризму є контингент споживачів, до яких належать вірні певної конфесії, які вирушають у подорож, а також – особи мотивацією яких є пізнавальна цікавість до сакральних об'єктів. Варто також зважати, що мотивація релігійного туриста в процесі подорожі може змінюватися, він може почати наслідувати без власного усвідомлення певні норми поведінки вірянина. Релігійний туризм має з паломництвом спільні туристичні об'єкти та місця та зазвичай, один час здійснення мандрівки. Проте, оскільки мотивація до подорожі цих груп туристів різна, відповідно мета, вимоги щодо форм організації, рівня комфорту, якості обслуговування, змісту екскурсійної програми теж різна [35].

Розглянемо критерії сегментації ринку релігійного туризму.

По перше, це застосування сегментації за демографічною ознакою передбачає поділ туристів за віком, статтю, їх сімейним становищем.

Застосування сегментації за демографічною ознакою передбачає поділ туристів за віком, статтю, їх сімейним становищем. Головним з наведеного переліку на думку дослідників є вік туристів.

«За віковою ознакою ринок релігійного туризму доцільно сегментувати за такими категоріями:

- 1) молодь (від 18 до 29 років). Ця вікова категорія охоплює близько

третини релігійних туристів. Вони, як правило, є прихильниками бюджетного туризму і, передусім для ночівлі, обирають просте житло. Молодіжні гуртожитки є популярними серед цієї категорії, і товариство також важливе для них. Багато молодих мандрівників приєднується до туристичних груп, ініційованих їх церквою або іншим релігійним центром, їх дуже цікавить релігійна культура, вони, як правило, дуже відкриті до комунікацій;

2) особи віком від 30 до 55 років (найбільш чисельний сегмент релігійних туристів). Для цієї вікової категорії саме мета подорожі – це привід подорожувати. Вони шукають цікаву духовну програму і хочуть гнучкості та достовірної інформації про дестинації та заплановані заходи, позаяк їм подобається відвідувати і брати участь у релігійних обрядах. Окрім цього, такі релігійні туристи надають перевагу зустрічам з місцевими жителями та спілкуванню з іншими мандрівниками, які перебувають у схожій подорожі;

3) туристи старшого віку (55 років і більше). Ця категорія релігійних туристів віддає перевагу житлу високого класу та бронює власні подорожі через туроператора. Порівняно з двома попередніми віковими категоріями, туристи старшого віку витрачають найбільше грошей на релігійні подорожі. Вони посилено цікавляться релігійною культурою і, як правило, належать до традиційних і консервативних соціальних груп суспільства. Зазвичай ці туристи подорожують з одним або двома компаньйонами і надають перевагу організованим груповим турам. Вони, як правило, обирають повний туристичний пакет, і прагнуть віднайти спеціалізованого надавача індивідуальних релігійних послуг, щоб здійснити свою мрію, і навіть готові додатково платити за це премію» [21].

Як бачимо з наведеного до даної були виключені діти до 16 років, що, як правило, подорожують із батьками, оскільки самостійне спілкування дітей на релігійні теми у період, коли ще не сформувалась особистість дитини, небезпечно для неї. Однак, з іншого боку участь дітей з батьками у таких

турах може стати гарним прикладом для наслідування.

«Сегментація ринку релігійного туризму за географічною ознакою передбачає виділення макрорегіонів: 1) Північна Америка (США); 2) Європа (Німеччина, Франція, Великобританія); 3) Азіатсько-Тихоокеанський (Китай, Японія, Індія); 4) Латинська Америка (Бразилія); 5) Близький Схід та Африка» [21].

«У світі виділяються декілька головних макрорегіонів паломництва:

- Європа – головний світовим регіоном християнського паломництва;
- Північна Америка з домінуванням християнства та численними іншими релігіями;
- Латинська Америка, де переважає християнство і поширені місцеві традиційні релігії;
- Північна Африка, де переважає іслам;
- Західна та Східна Африка, де панує іслам та присутні окремі центри християнства і традиційних місцевих релігій;
- Західна Азія з домінуванням ісламу й анклавом християнства та юдаїзму;
- Південна Азія, де отримали поширення індуїзм і буддизм, а також окремі центри християнства, джайнізму, сикхізму та ісламу;
- Південно-Східна Азія, де переважає буддизм та сформувалися значні осередки ісламу, християнства й анклавів індуїзму;
- Східна Азія з панівними буддизмом, конфуціанством, синтоїзмом та окремими осередками ісламу і християнства;
- Центральна і Середня Азія з домінуванням буддизму та ісламу» [84].

«За геопросторовою ознакою релігійно-паломницький туризм сегментують на локальний, регіональний і світовий. Для локального рівня релігійно-паломницького туризму зазвичай поширені одноденні поїздки, для регіонального – короткострокові, для світового – тривалі й довгострокові.

Найбільшою мірою прочани зацікавлені у відвідуванні монастирів, храмів, а також визнаних святих місць (джерел, рік, печер, гір та ін.) і значно менше надають значення як якості обслуговування на об'єктах розміщення, так і якості харчування» [80].

Важливе місце у методиці дослідження релігійного туризму займає якісна (зосереджена на розумінні досвіду, поглядів і поведінки людей) та кількісна (систематичний збір та аналіз числових даних) оцінка об'єктів релігійної культурної спадщини, яке має велику достовірність на відміну від методики експертної (бальної), оцінки де критерії оцінювання стосувалися лише сприйняттям об'єктів туристом).

Дослідниками було розроблено «обліково-оціночні картки для християнських сакральних об'єктів застосовано комплексний підхід щодо збору інформації, який охоплює історичні аспекти, висвітлює архітектурні і мистецькі особливості, констатує наявність сакральних реліквій і враховує інформацію, необхідну як для туристів, так і для організаторів сакрально-туристичної діяльності (табл. 1.3.3) [8].

Таблиця 1.3.3

Зміст обліково-оціночних картки для сакральних об'єктів. Складено автором за [8]

Розділ картки	Зміст розділу
1	2
Загальні відомості	Номер опису, дата, авторів, назву файлу, назву папки з фото
Ідентифікація об'єкта	Первісна та сучасна назва сакрального об'єкта; поштова адреса; електронна адреса, номери телефонів; координати; дата храмового свята; години богослужіння в будні та вихідні
Джерела інформації про об'єкт	Карти, атласи і довідники, спеціалізована літературу, аудіо-та відеоматеріали, Інтернет, наявність вказівників, знакування маршруту, рекламних щитів
Значимість об'єкту	Рівень приналежності/віднесення до спадщини (ЮНЕСКО, міжнародний, національний, регіональний, місцевий) і цінність пам'ятки (природи, історії, архітектури, монументального мистецтва, археології, місце історичної події, місце паломництва)

Продовж. табл. 1.3.3

1	2
Сучасна приналежність об'єкта до релігійної конфесії	Приналежність об'єкта до релігійної конфесії, діючий чи музей. Якщо монастир, то який – чоловічий чи жіночий), до якого чину/згромадження належить і чисельність ченців (черниць). Якщо музей – вхід є безкоштовний чи платний, про можливості та умови фото- та відео зйомки
Розташування об'єкта	Рельєф, місце в структурі населених пунктів, помітність
Транспортна доступність	Громадські транспортні засоби у межах населеного пункту та поза його межами, їх номери, розклад, назви зупинок. Інформація як дістатися власними транспортними засобами
Пішохідна доступність	Час (за скільки хвилин можна зайти від зупинки чи автостоянки до об'єкта); характер руху (підйом чи спуск) і його складність (пологий чи стрімкий)
Туристичне інфраструктурне забезпечення	Стоянки велосипедів чи автостоянки, місць для відпочинку, храмових крамниць, духовно-освітній центр; місця реалізації сувенірної продукції, заклади розміщення у т.ч. для паломників, заклади харчування, можливість надання екскурсійних послуг

Отже, на всіх етапах туристично-рекреаційної діяльності релігійного спрямування застосовують такі основні методи дослідження: літературний (вивчення різноманітних джерел, що стосуються сакрального об'єкту, району подорожі); статистичний (збір, обробка, аналіз інформації, у т.ч. маркетингової); візуального спостереження; картографічний; польових досліджень; описовий метод (складання обліково-оціночних карток об'єктів).

У наступному розділі нами буде здійснено аналіз передумов та тенденцій розвитку релігійного туризму у Закарпатській області.

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ПЕРЕДУМОВ ТА ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ У ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ

2.1 Аналіз ресурсної бази релігійного туризму в Україні

Традиційно ресурсною базою релігійного туризму були культові споруди. Вони використовуються не тільки як об'єкти екскурсійного показу, а також набувають рис паломницького використання. Наразі у цей перелік увійшли не тільки культові споруди, але також, об'єкти природного походження, сакральні місця (святі джерела, гаї, дерева, скелі, урочища тощо).

Інтерес до українських культових споруд в Україні обумовлений різноманітністю релігійних споруд різних конфесій, які є власністю релігійних організацій України.

Кількість культових споруд в Україні загалом становить 18453 об'єкти. Найбільшу кількість становлять споруди Української православної церкви – 42 %, далі за чисельністю Українська Православна церква України – 20 %, Українська греко-католицька церква налічує – 17 %, Римсько-католицька церква в Україні – 4 % та 17 % становлять інші (споруди євангельських християн, баптистів, харизматів, адвентистів та ін.). Культові споруди ісламу та іудаїзму становлять менше 1%.

На рис. 2.1.1 наведено кількість культових споруд основних конфесій на території України.

Варто також зазначити, що з 18453 культових споруд України, лише 1645 об'єктів занесені до переліку пам'яток архітектури національного значення України та 11 об'єктів занесені до списку об'єктів Світової спадщини UNESCO. На рисунку 2.1.2 відображено загальну кількість культових споруд національного значення в кожній області.

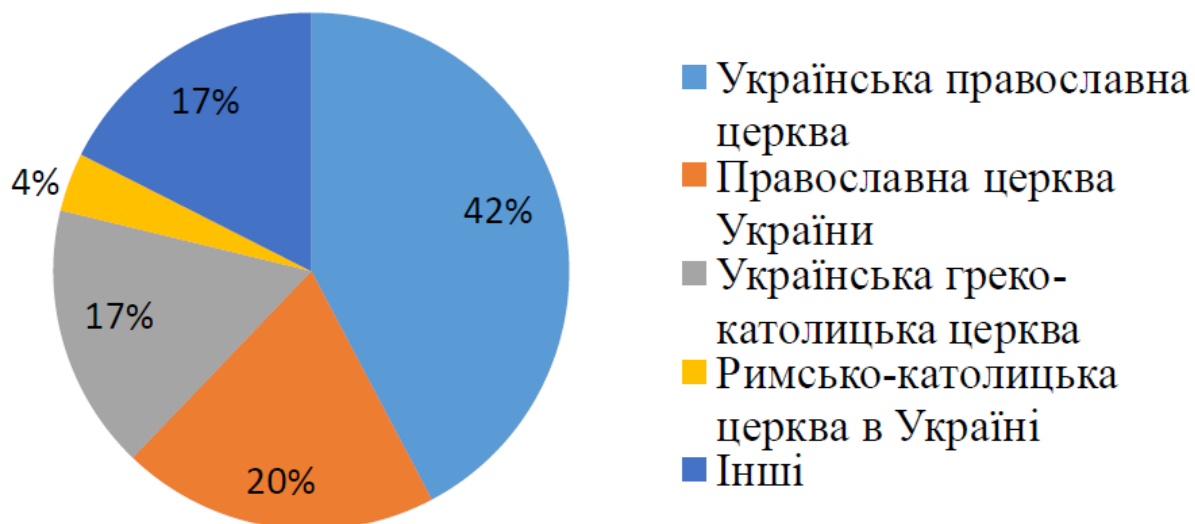

Рис. 2.1.1 Структура культових споруд основних конфесій в Україні [11]

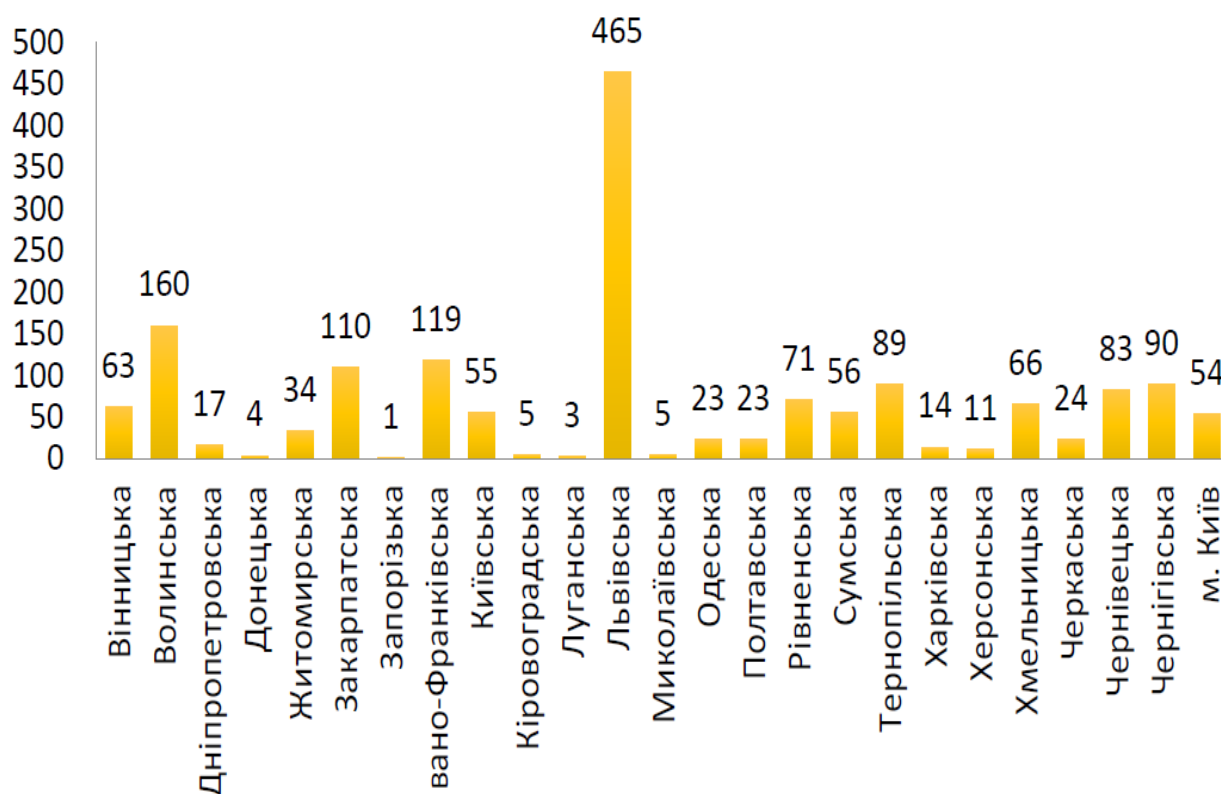

Рис. 2.1.2 Показники кількості культових споруд національного значення за областями України [11]

Як зазначають дослідники, на першому місці щодо забезпечення

культовими спорудами національного значення знаходиться Львівська область – 28 % від всіх сакральних споруд України національного значення, на другому місці Волинська область – 10 %, на третьому місці знаходиться Івано-Франківська область – 7,3 % релігійних споруд національного значення [11].

На території Карпатського регіону, що об'єднує Львівську, Івано-Франківську, Чернівецьку та Закарпатську області знаходиться 47,6 %, що становить майже 50 % всіх культових споруд національного значення України. На другому місці Волинський туристичний район (Рівненська, Волинська та Житомирська області) 16,3 % сакральних споруд національного значення. В Столичному туристичному районі (Київська, Чернігівська та Черкаська області) розташовані 13,7 % культових споруд національного значення куди входять На території Подільського туристичного району (Хмельницька, Тернопільська та Вінницька області) – 13,4 % зазначених об'єктів. Далі знаходиться Слобожанський туристичний район (Полтавська Сумська та Харківська області) – 5,8 % сакральних споруд національного значення. На території Приазовського (Херсонська та Запорізька області) та Причорноморського (Одеська та Миколаївська області) туристичних районів відповідно знаходяться 0,7 % та 1,8 % сакральних споруд національного значення. Найменша кількість сакральних споруд національного значення 0,5 % знаходяться на території Донецького туристичного району (Донецька та Луганська області) [11].

Серед об'єктів культової архітектури, 9 сакральних споруд занесені до списку об'єктів Світової спадщини UNESCO [83]. Отримання Статусу об'єкта Світової спадщини UNESCO додає гарантії його, привертає до нього увагу органів влади та громади, дозволяє отримати пріоритет у залученні коштів для реконструкції і сприяє розвитку туризму в регіоні.

В таблиці 2.1.1 наведено релігійні споруди України, які занесені до списку Світової спадщини UNESCO.

Таблиця 2.1.1

Об'єкти сакральної архітектури України, які занесені до списку
об'єктів Світової спадщини UNESCO [11]

Об'єкт	Місце розташування	Створення	Стиль
Софійський собор	Київ	1037 р.	Візантійський (первісний), бароко (сучасний)
Києво-Печерська лавра	м. Київ	1051 р.	Українське бароко
Церква Спаса на Берестові	м. Київ	XII-XVII Ст.	Українське бароко
Церква Святого Духа	Львівська обл., с. Потелич	1502 р.	Дерев'яна архітектура
Церква Собору Пресвятої Богородиці	Львівська обл. с. Матків	1838 р.	Дерев'яна архітектура, бойківський стиль
Церква Святої Трійці	Львівська обл., м. Жовква	1720 р.	Дерев'яна архітектура, галицький стиль
Церква святого Юра	Львівська обл., м. Дрогобич	1502 р.	Дерев'яна архітектура
Церква Святого Духа	Івано-Франківська обл., м. Рогатин	1598 р.	Дерев'яна архітектура, галицький стиль
Церква Різдва Пресвятої Богородиці	Івано-Франківська обл., с. Нижній Вербіж	1808 р.	Дерев'яна архітектура, бароко
Вознесенська церква	Закарпатська обл., с. Ясіня	XVI ст.	Дерев'яна архітектура
Церква святого Михайла	Закарпатська обл., с. Ужок	1745 р.	Дерев'яна архітектура, бойківський стиль

Як стверджують дослідники, особливий інтерес для культурно-релігійного туризму являють найстаріші та найцінніші сакральні споруди з метою пізнання архітектури та історії рідного краю, оскільки культова архітектура відображає у т. ч. історію країни і нації. До найстаріших культових споруд України відносять Горянську ротонду в м. Ужгороді X ст., Софійський собор в м. Києві початку XI ст., Спасо-Преображенський собор в Чернігові XI ст., Кирилівську церкву в Києві XII ст. та ін.

Найбільший інтерес з боку релігійного туризму представляє дерев'яна архітектура України, але на жаль, велика частина таких споруд втрачена через значну недовговічність матеріалу та відсутність фундаменту. Тому,

часто такі споруди реконструюються в етнографічних комплексах (музеях просто неба). В Україні збереглися понад 2500 дерев'яних церков, з яких близько тисячі, це споруди XV-XVIII ст. На прилеглих етнічних українських землях їх є ще близько 500. Тільки 18,3 % взято під охорону держави, 8 дерев'яних українських церков занесено до переліку об'єктів Світової спадщини UNESCO. Переважна більшість дерев'яних церков розташовані на західній Україні. Переважна більшість дерев'яних церков належать Українській православної церкві та Українській греко-католицькій церкві [38].

Проведений науковцями статистичний аналіз кількості об'єктів сакральної архітектури за областями України засвідчив високий потенціал для розвитку культурно-сакрального туризму. Серед лідерів, щодо забезпеченості сакральними спорудами областей належать: Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська (дерев'яна культова архітектура); а також Чернігівська область (сакральна архітектура доби Гетьманщини, стиль козацького бароко).

Культова архітектура є важливим чинником формування бренду дестинацій для приваблення екскурсантів до областей України. Так наприклад, Софія Київська або Києво-Печерська Лавра асоціюються з м. Києвом, або дерев'яні церкви – з Закарпаттям.

Сформована в Україні мережа релігійних об'єктів відрізняється на заході та сході, на півночі і півдні, що обумовлено природними та історичними та суспільними чинниками. Природні чинники визначили тип сакральних споруд за матеріалом будівництва. Це яскраво проявляється на території Карпатської України, де наявні запаси лісових ресурсів, відповідно – велика кількість дерев'яних релігійних пам'яток; у регіонах багатих на родовища каміння – переважають кам'яні релігійні споруди. Історичні чинники впливають, як на конфесійну приналежність об'єктів сакрального туризму, так і архітектурний їх стиль. Суспільні чинники визначають розкіш,

багатство убранства та велич архітектури релігійних об'єктів, зокрема об'єкти розташовані в столиці та великих містах характеризуються більшими розмірами та цікавим функціональним призначенням.

Особливості архітектури також визначає конфесійна приналежність. Найчисленнішою в Україні є Українська православна церква, найбільше церков Української православної церкви знаходиться та Вінницькій області 691 споруда та Волинській області 515 споруд. Православній церкві України належать в Львівській області 708 споруд та Івано-Франківській області – 489. Українська греко-католицька церква переважає в Львівській області – 1533 споруди та Тернопільській областях – 708. Римсько-католицька церква – в Львівській області налічує 115 та Тернопільській областях 92 споруди. Духовне управління мусульман найбільше представлено в Херсонській області 5 об'єктів. Культові споруди об'єднань іудейських релігійних організацій України в таких областях: Чернігівській – 4, Хмельницькій – 3, Львівській – 3 [61].

На рис. 2.1.3 наведено географічне розташування сакральних об'єктів за конфесіями в Україні.

Як свідчать дані рис. 2.1.3 серед 18453 культових споруд України, 1645 занесені до переліку пам'яток архітектури національного значення України [17]. Найбільша кількість культових пам'яток національного значення від загальної кількості сакральних споруд зафіксовано Сумській – 30 %, Львівській 21%, Волинській та Київській областях – 13 %. Найменше сакральних об'єктів національного значення від загальної кількості сакральних споруд в області знаходиться в Донецькій, Запорізькій та Луганській областях – 1 %, оскільки дані області завжди були промисловими центрами.

На рис. 2.1.4 наведено кількість сакральних об'єктів як пам'яток архітектури національного значення від загальної кількості культових споруд на території України за областями.

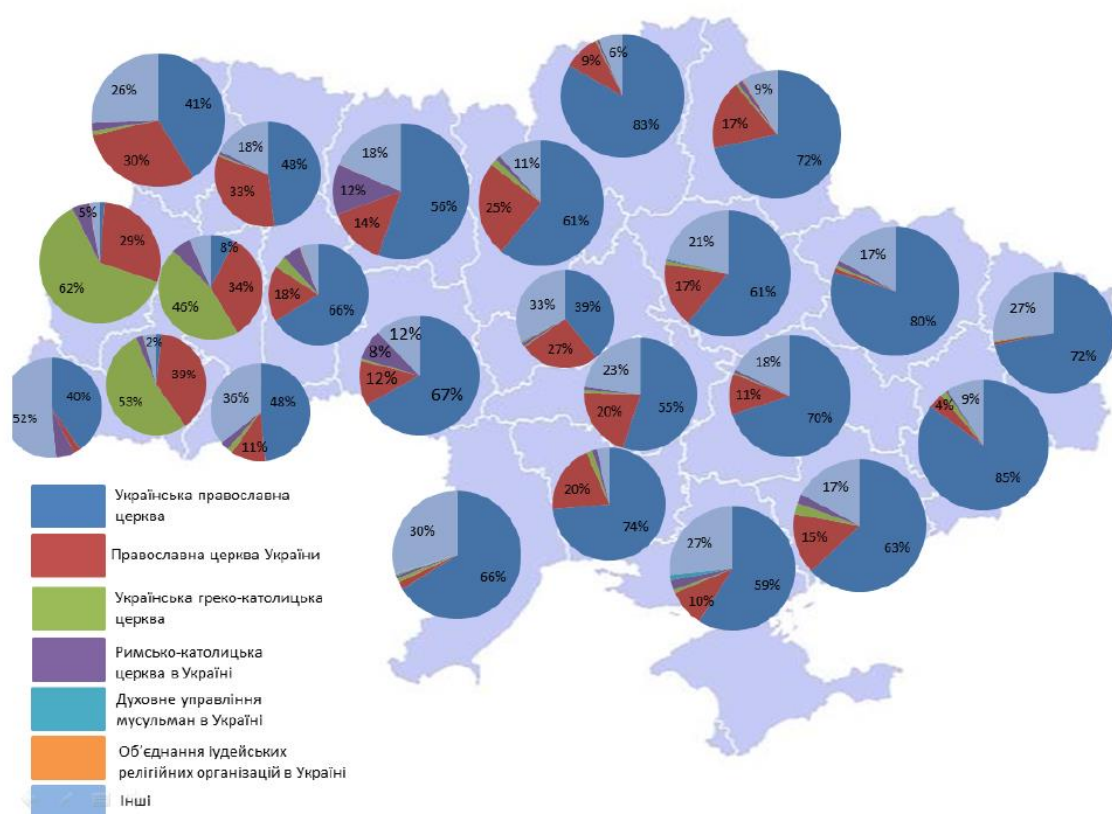

Рис. 2.1.3 Показники сакральних об'єктів України за конфесіями [11]

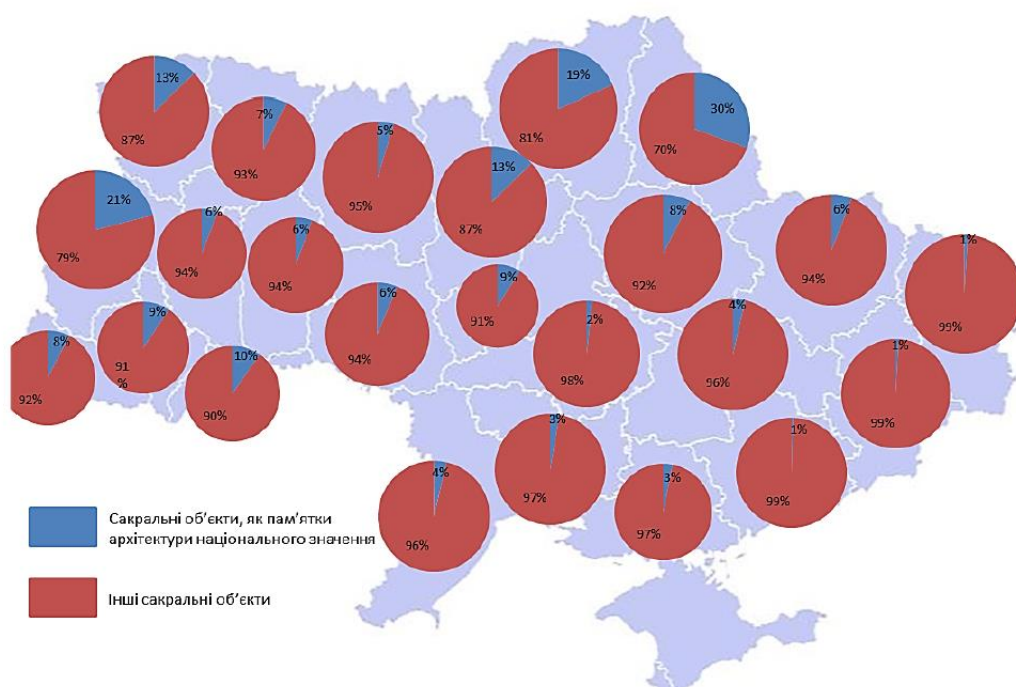

Рис. 2.1.4 Показники кількості сакральних об'єктів як пам'яток архітектури національного значення від загальної кількості культових споруд України [11]

В оглядові екскурсії та тури обласним центром та областю обов'язково включають сакральні споруди 22 області, окрім Запорізької та Луганської з 24-х областей України [4].

В Україні, до війни, нараховувалося понад 130 паломницьких відділів, фірм та агентств. В середньому один такий відділ організовує більше 50 поїздок за рік. Як зазначають дослідники, визначити кількість внутрішніх релігійних туристів складно. Кількість іноземних паломників в Україну, до війни, складало близько 60-70 тисяч, які подорожують з культурно-релігійною метою.

Науковці стверджують, що в основному культурно-релігійні тури наявні в центрах скупчення релігійних об'єктів. Проте, наприклад, Закарпатська, Івано-Франківська та Львівська області, на території яких розташовані об'єкти внесені до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, не мають релігійних екскурсій або турів з залученням саме цих сакральних об'єктів. Активно просувають на ринок релігійні тури Чернігівська, Черкаська та Полтавська області. В цих областях, сакральні туристичні ресурси пов'язані з відомими постатями, які були в них охрещені, приймали участь в їх створенні, або залишили певний скарб на їх території.

Науковці зазначають, що культурно-релігійний туризм стосується не лише споглядання культових споруд, а також відвідання музеїв пов'язаних з релігійною сферою [11].

В табл. 2.1.2 наведено музеї України релігійної тематики. Її дані свідчать, що українські музеї на релігійну тематику представлені переважно в західних областях та м. Київ та не входять до жодної екскурсії чи релігійно-культурного туру та не користуються популярністю через відсутність їх промоції.

Інфраструктура релігійно-культурного туризму має відмінності у порівнянні зі звичайним туризмом. Наприклад, закладами розміщення у разі наявності відповідних умов, можуть стати монастирі, харчування, їх трапезні.

Таблиця 2.1.2

Музеї релігійної тематики України [11]

Назва музею	Місце розташування
Львівський музей історії релігії	Келії колишнього Домініканського монастиря, м. Львів
Галерея сучасного сакрального мистецтва Iconart	м. Львів
Музей української домашньої ікони	Частина історико-культурного комплексу «Замок Радомисль», м. Радомишль, Житомирська область
Музей Волинської ікони	Відділ Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк
Музей сакрального мистецтва	м. Косів, Івано-Франківська область
Музей сакрального мистецтва ім. Антонія Петрушевича	м. Львів
Музей історії Десятинної церкви	м. Київ
Музей історії української православної церкви	Частина Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», Київська область

Щодо сувенірної продукції в релігійно-культурному туризмі, як звичайна місцева сувенірна продукція (листівки, магніти, канцелярія), так і релігійні речі (ікони, ладанки, свічки тощо) [6-9].

В підпорядкуванні Міністерства культури України станом на 2021 р., було близько 130 тисяч сакральних об'єктів, з них: 80 % культурно-історичних пам'яток, у т.ч. і релігійні споруди, які потребували реставрації, близько 30 % знаходилися в аварійному стані [34]. Через повномасштабне російське вторгнення до України було втрачено велику кількість сакральних пам'яток архітектури. Станом на 24 липня 2022 р. найбільша кількість сакральних споруд, які зазнали руйнування, це Донецька (45) та Луганська (40) області, Київська область (34) та Харківська область (25). За 5 місяців війни Україна втратила 183 сакральні споруди у 14 областях [51].

На рис. 2.1.5 наведено зруйновані внаслідок повномасштабного вторгнення росії сакральні споруди.

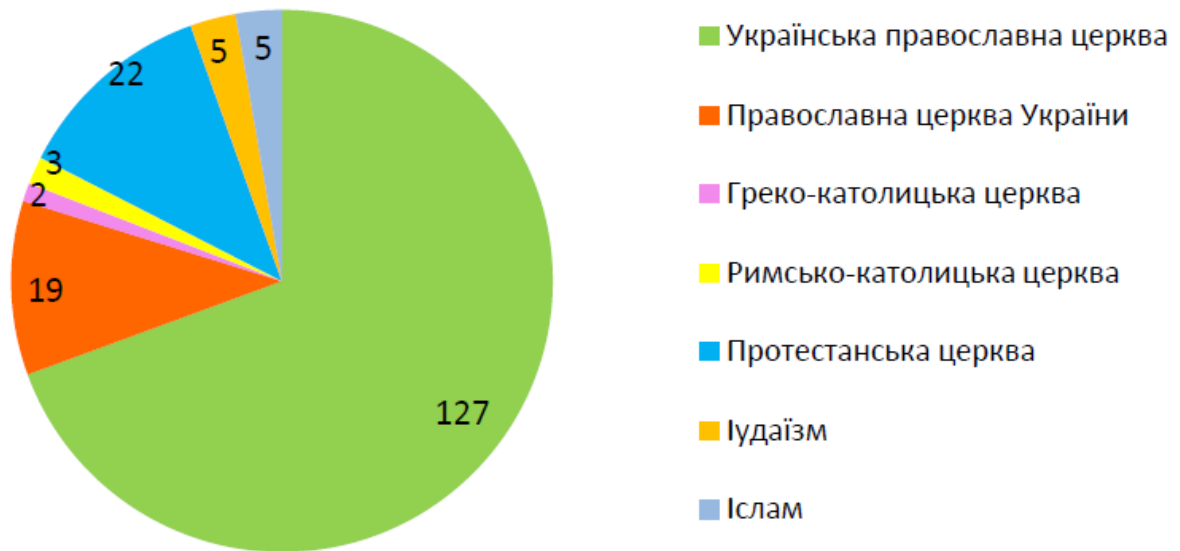

Рис. 2.1.5 Кількість зруйнованих релігійних споруд України за конфесіями [11]

Серед пошкоджених або втрачених релігійних об'єктів національної спадщиною України: дерев'яний храм на честь Єлецький Успенський монастир, Свято-Троїцький собор Пресвятої Богородиці в Житомирській області, Свято-Миколаївська Брянська церква в Дніпропетровській області та Собор Преображення Господнього в Чернігівській області [11].

У наступному підрозділі нами буде здійснено аналіз передумов розвитку релігійного туризму у Закарпатській області.

2.2 Оцінка ресурсних передумов розвитку релігійного туризму у Закарпатській області

Важливою складовою індустрії туризму є релігійний туризм, який належить до його найдавніших видів, оскільки його витoki сягають часів формування світових релігій. Релігійний туризм пов'язаний з наданням послуг і задоволенням потреб туристів, що мають на меті відвідування до святих місць і релігійних центрів.

«У сучасних умовах розвитку туризму сакральні об'єкти є складовою частиною релігійного, культурно-освітнього туризму, який сприяє відродженню народних традицій, поєднаний із природою й відпочинком та самобутньою культурою українського народу. Саме тому, Закарпатська область як осередок духовної культури України, де переплітаються спадщини різних народів та різні архітектурні стилі, має можливість набути потужного розвитку в сфері релігійно-культурного туризму» [40].

На території Закарпатської області збереглися пам'ятки, які представляють усі основні релігії. Православні пам'ятки представлені релігійними спорудами з іконами, що мироточать (наприклад, Чумальово-Мукачівський жіночий монастир, де зберігаються мощі святого Мойсея Угриня), місцями подвижництва святих (Свято-Миколаївський монастир в Ізі, заснований Олексієм Карпаторуським). Монастир Джублик, який знаходиться на Іршавщині є унікальним серед греко-католицьких святинь. Для віруючих греко-католиків Закарпатська область цікава блаженним мучеником Теодором. Костьол у Виноградові з мощами Яна Капістрана є Римо-католицькою святинею часів Середньовіччя [15].

За твердженням науковців, на території Закарпатської області розроблено багато релігійних маршрутів, під час яких екскурсанти відвідують релігійні центри, де вони знайомляться з релігійними об'єктами, відвідують богослужіння, беруть участь у хресних ходах. Найпопулярнішими серед них є:

- Свято-Миколаївський жіночий монастир у м. Мукачеві (Іверська ікона Божої Матері, ікона Божої Матері «Скоропослушниця», рака з частиною мощів преподобного Мойсея Угриня);
- Красногорський чоловічий православний монастир в честь Усіх Святих (ікона Богородиці «Усіх скорботних Радість», ікона преподобного Серафима Саровського, ікона Богородиці «Неопалима Купина»);
- Святопокровський чоловічий монастир в селі Ракошино (ікона

святого великомученика і цілителя Пантелеїмона, ікона Знамення Божої Матері, ікона Ісуса Христа – Сонце Правди);

- Свято-Троїце-Кирило-Мефодієвський жіночий монастир у м. Свалява;

- Свято-Серафимівський жіночий монастир в с. Приборжавське;

- Грушівський монастир (частки мощей Києво-Печерських святих; список ікони Пресвятої Богородиці «Всецариця» зроблений на Афоні);

- Миколаївський чоловічий монастир в с. Іза (мощі преподобних отців Києво-Печерських, мощі преподобного Алексія Карпаторуського, напрестольний хрест із часткою св. Животворящего Хреста Господнього;)

- Свято-Різдва-Богородицький жіночий монастир в с. Липча та ін. [2; 40].

Популярним місцем паломництва в Закарпатті є розташоване між селами Нижнє Болотнє і Вільхівка, Іршавського району – урочище Джублик, яке на початку 2000-х рр. стало центром паломництва греко-католиків, а шлях в Європі від Львова до Джублику отримав назву «Остання дорога Христа». Зараз в урочищі знаходиться:

- греко-католицький монастир Собору Пресвятої Богородиці;

- чоловічий монастир із каплицею Серця Христового;

- жіночий монастир із каплицею Пресвятої Родини;

- церква Непорочного Зачаття Пречистої Діви Марії [41].

Серед цікавих сакральних об'єктів, які представляють туристичний інтерес варто відзначити наступні.

1. Церква Введення Пресвятої Богородиці, XVIII ст. (с. Локоть Іршавського району). Перша згадка про неї датується 1690 р. Внаслідок війн князя Ракоці перша дерев'яна церква згоріла, але на її місці ув 1733 р. побудували нову, яку описували, як «маленька і темна». Дана церква є тризрубною, збудована з дубових колод. На думку дослідників її перенесли в з іншого села в с. Локоть. Місцевий краєзнавець В. Керечанин вважає, що

дану церкву було споруджено в 1784 р. в с. Заріччі, а у 1800 перенесено в с. Локоть, про що свідчать сліди кутових з'єднань та зарубки та брусах. Дах церкви є двосхилим та вкриває аркові склепіння східної та центральної частин. Шпилеподібне завершення дозволяє віднести дану церкву до групи «готичних» храмів регіону [32].

2. Дерев'яна Церква Святого Михайла, яка знаходиться у с. Ужок, Великоберезнянського району є своєрідною візитівкою Закарпаття, однією з найцікавіших споруд бойківського стилю. Її органічне розташування на схилі, складає враження, що виросла на цьому місці. В її інтер'єрі майстер використав контраст світла і тіні. Потрапляючи з темного бабинця в урочисту та освітлену центральну частину церква, яка сприймається набагато більшою ніж є насправді. Це враження підсилює різьблений іконостас, який грає позолотою у світлі променів що потрапляють сюди через верхні вікна церкви. Святиня увійшла до переліку 16 дерев'яних церков карпатського регіону, що претендували на особливий статус у списку спадщини UNESCO. Остаточне рішення щодо цього питання було ухвалено у 2013 р. на 37-й сесії Комітету Світової спадщини UNESCO у Камбоджі, де церква була включена у перелік світової спадщини. Під час війни в Україні У 2023 р. Комітет UNESCO із захисту культурної спадщини затвердив рішення внести чергові п'ять об'єктів культурної спадщини України до Міжнародного переліку культурних цінностей, які перебувають під тимчасовим посиленням захистом у т. ч. Церква Святого Михайла» [84].

3. Церква Св. Параскеви, яка знаходиться в Хустському районі, с. Олександрівка побудована у 1753 р. Як зазначають дослідники її перекосили в межах села. Спочатку церква стояла в урочищі Потік, Церква має особливості: є двозрубною, тридільною та з нахилом стін до середини; на фасаді розташований відкритий ганок, а перед фасадом – знаходиться дзвіниця. В церкві можна побачити настінні розписи виконані С. Теремельським, вівтарний зруб храму з чотирирядним іконостасом, які

датовані кінцем XVIII ст. [32].

4. Церква Св. Миколи розташована в Хустському районі, с. Данилово є наймолодшою з готичних церков Хустщини. Церкву утворюють два зруби з дубових колод з високим двосхилим дахом. На західному фасаді бабінець продовжений закритим ганком. Всередині церкви знаходиться дерев'яна ажурна арка, яка відділяє бабінець від вівтаря, з перекриттям арковими склепіннями. У храмі збереглися настінні розписи, датовані 1828 р. та виконані І. Корнмаєром. Біля храму розташована дзвіниця з трьома дзвонами» [32].

5. Церква святого Миколая Чудотворця у с. Подобовці у 1785 р. її перенесено в інше місце, де знаходиться і зараз. Храм має два зруби, бабінець та вежу з багатоярусним звершенням у бароковому стилі, зашклені відкритий ганок та бляшаний двоскатний дах. В середині храм оббитий пофарбованою в синій колір фанерою. Час вимагав ремонту храму, але іконостас який становить мистецьку та історичну цінність залишився у первісному вигляді [84].

6. У с. Розтока вражає уяву своєю неповторністю церква XVII ст. Введення Пресвятої Богородиці, яка датується Саме про цей храм відомий дослідник і письменник М. Сирохман писав: «Церква має тільки їй притаманні пропорції, чудові художні деталі». Інтер'єр повністю відповідає стилю, характеру та образу зовнішньої архітектури. В ньому все невеликих розмірів це і арка-виріз, і двері та вікна, і іконостас з іконами різних часів, на стінах.

7. Не менш красивою є церква Різдва Пресвятої Богородиці у с. Пилипці за різними даними збудована у 1762 р. або 1780 р. Зведена з ялинових колод споруда церкви храму з часом потемніла, що додало їй таємничого та містичного вигляду, що більше приваблює туристів. Храм унікальний і тим, що зберігся іконостас XVIII ст. Дзвіниця, яку побудували в 1758 р. є старшою за основну будівлю. Іконостас є пам'яткою архітектури, не

зважаючи різьблення давніх майстрів з Галичини, виглядає сучасно. Зверху бабинця є зображення годинника, час на якому показує початок літургії. Особливу увагу заслуговують збережені хрести незвичайної форми. Також, особливістю храмів на Верховині є подвійне посвячення, друге свято цього храму – Різдва Пресвятої Богородиці, є Святе Благовіщення [75].

Як зазначають науковці у церковній архітектурі Міжгірщини типовим є готичний стиль. Ось і в с. Репинне, де частенько зупиняються туристи, щоб насолодитися водою з джерела, теж є така культова споруда. Її вік – понад 200 років [2]. Це церква Святого Дмитрія, є досить великою – великі розміри зрубів, вежа суворої форми, круті дахи, надають будівлі монументальності. На основному фасаді підтримують опасання шість стовпів, вище від поясу улаштовано голосниці, башта над бабинцем покрита шатром, що різко переходить у шпиль [84].

Церква Зішестя Святого Духа (Святодухівська Церква) у с. Колочава збудована без єдиного цвяха, у бароковому стилі, двозрубна тридільна. Її головні об'єми збалансовані по вертикалі й горизонталі. Вежа храму над бабинцем завершується бароковим ансамблем з гранчастої бані з дашком, ліхтаря та главки над ним. У давнину поширеною практикою було ховати біля церкви відомих людей та меценатів, що вважалося вшануванням, такі поховання збереглися і понині. Біля входу до церкви стоїть пам'ятник присвячений впам'ятці сакрального рукопису «Перло дорогоцінне» дяка І. Лугоша. Композиція пам'ятнику має вигляд столу де лежить чорнильниця, перо, книга та стілець на якому «шойно» сидів і працював літописець. В музеї розміщена копія цього рукопису, оригінал якої зберігається в Ужгородському державному музеї [48; 84].

«Увагу цінителів архітектури привертає Негровецька церква святого арх. Михайла, побудована на пагорбі. За переказами, у 1818 р. даний храм було перенесено на це місце з урочища Ясеновець, який тоді потерпав від зсувів. Фахівці кажуть, що вона цікава передусім чистими формами давнього

мистецтва, не порушеними впливом нових форм.

Церкви Міжгірщини були і залишаються духовними центрами на селі. Вони мовчазно зберігають у пам'яті історичну минувшину, хоча спостережливій людині вони можуть розповісти багато цікавого. Ось і туристи, прагнучи доторкнутися до живої історії, залюбки приходять до дерев'яних храмів. Гості Верховини не лише оцінюють дивовижні особливості архітектури культових споруд – вони не забувають головне призначення церкви – спілкування з Богом» [71].

Як зазначають науковці, дерев'яні храми – один із маркерів нашої національної ідентичності. В регіоні, з метою відновлення втрачених пам'яток Закарпатська академія мистецтв спільно з ГО «Культурна платформа Закарпаття» й за підтримки УКФ та Мукачівської греко-католицької єпархії розпочали проєкт «Втрачені церкви Закарпаття».

Проведене дослідження засвідчило, що наразі на Закарпатті збереглися близько 60-ти дерев'яних храмів, дзвіниць та каплиць, дві з яких у списку всесвітньої спадщини UNESCO. Втрачено було 101 дерев'яна церква, 29 дзвіниць і 26 кам'яних храмів. У першій половині XX ст. причиною стало бажання громад замінити дерев'яні церкви на муровані, у радянський період – антирелігійні кампанії, а у роки незалежності України десятиліття – новобуди, незаконні реконструкції. Команда проєкту поставила собі за мету повернути втрачені пам'ятки віртуально – у вигляді малюнків, світлин, які посіли своє місце на онлайн-мапи Закарпаття. Для трьох туристичних маршрутів планується розміщення аудіо для віртуальної мандрівки неіснуючими вже на жаль пам'ятками [12].

З метою популяризації розвитку сакрального, релігійного туризму, залучення туристів в області розробляються актуальні та удосконалюються наявні туристичні маршрути. Так, наприклад розроблено транскордонний «Туристичний маршрут до спільної релігійної та культурної спадщини», який включив понад 30 храмів Закарпатської області та Саболч-Сатмар-Березької

– Угорщини. Серед святинь Закарпаття – Ужгородський греко-католицький кафедральний собор, Мукачівський храм Святого Михайла, Горянська ротонда, Берегівська та Виноградівська римо-католицькі церкви, Тячівська Хустська, Вишківська, реформаторські та ряд інших церков, які представляють велику архітектурну та мистецьку цінність. Серед угорських – римо-католицькі Кішварда та Бакталорантгаза, а також реформатські – Берегшурань, Тарпа, Чарода, Марокапі, Вамоштья, Такош, Лоня, Берегдароц, Тисасентмартон, Торньошпалца, Анарч, Вайа, Лашкод та ін. [10].

Також, розробляються міжобласні туристичні проєкти, наприклад, «Карпатський шлях дерев'яної архітектури – спільні дії для збереження та промоції історико-культурної спадщини українсько-польського прикордоння». Одним із таких результатів є розроблений транскордонний туристичний маршрут з відвідуванням польської української та частини Карпат. Маршрут нараховує 95 об'єктів релігійної спадщини на території України та 130 у Польщі, які увійшли до списку Світової спадщини ЮНЕСКО. Також, результатами спільної діяльності було розроблено стратегію розвитку та промоції дерев'яної архітектури регіонів; підготовлено писи та фотоматеріали для таких об'єктів із Закарпатської, Івано-Франківської та Львівської областей та Підкарпатського воєводства Польщі тощо [52].

Екскурсійна діяльність відіграє важливу роль для розвитку релігійного туризму як в Україні, так і в Закарпатській області, оскільки є однією з основних складових сучасної індустрії туризму, розвиток якого без цієї складової не можливий. Сектор екскурсійної діяльності на ринку туристичних послуг невпинно зростає, тому дуже важливим є просування на туристичний ринок релігійних екскурсій, для проведення яких у Закарпатській області створені всі належні умови [45].

Отже, Закарпатська область володіє ресурсним потенціалом для розвитку релігійного туризму та паломництва, оскільки в регіоні зберіглися

Рис. 2.2.1 Карта українсько-польського транскордонного туристичного маршруту «Карпатський шлях дерев'яної архітектури» [52]

унікальні об'єкти сакральної дерев'яної архітектури, розробляються місцеві і транскордонні туристичні маршрути.

У наступному підрозділі нами буде здійснено розробку екуменічного туру по Закарпатській області.

2.3 Розробка екуменічного туру по Закарпатській області

Термін «екуменізм», «екуменія» має багату історію значень, найперше – це географічне поняття, що означало цілість заселеної землі. У Аристотеля та Геродота «екуменія» – територія землі, що плекала римську чи грецьку культуру. Сучасне розуміння терміну наведено архієпископом, основоположником екуменічного руху серед Протестантських Церков Н. Зідерблому, яке йому надавала рання Церква – єдність Християнських Церков взятих як цілість. Отже, екуменізм – це рух за досягнення сопричастя та повної видимої єдності між усіма християнами. Екуменізм – зусилля, які спрямовують християни різних конфесій, щоб досягнути єдності між собою [30].

Ми пропонуємо екуменічний тур «Храми і монастирі Закарпаття».

1. Основні дані для проектування туру.

1.1. Тривалість туру – 2 дні.

1.2. Розміщення – 1 ночівля у садиби сільського туризму. Затишні садиби сільського туризму с. Четфалва Берегівського району Закарпатської області, номери: 2-х і 3-х містні з вигодами.

1.3. Харчування

Сніданок у 1-й день – не перебачено, рекомендовано взяти з собою бутерброди, воду тощо.

Обід у 1-й день – відбувається в ресторані «Козачок». Пропоноване меню: борщ, стейк, картопля запечена з беконом та сиром, салат, млинці, узвар. Вартість 200 грн.

Вечеря у 1-й день – в садибах після поселення і складається з страв угорської національної кухні: мадярські голубці, бограч, солодощі, вино,

узвар (включено у вартість туру).

Сніданок у 2-й день – в садибах, пропоноване меню: сир, ковбаса, лангош з джемом, яєчня, масло, хліб, кава/чай (включено у вартість туру).

Обід в 2-й день – відбувається в Хусті в ресторані «Старий замок». Меню: борщ, солянка, салат, картопля пюре з м'ясом по-угорськи, хліб, кава/чай. Вартість – 200 грн.

1.4. Чисельність групи.

Чисельність групи туристів становить 20 осіб, вік 16+ років.

1.5. Супровід гідом.

Група забезпечена супроводом гіда-екскурсовода.

1.6. Транспортне забезпечення.

До м. Ужгород туристи добираються самостійно. За програмою даного туру, група є трансфер за маршрутом туру і назад комфортабельним автобусом.

1.7. Основні локації туру

1. Місто Ужгород.

Під час оглядової екскурсії містом ви опинитеся в різних історичних епохах, відкриєте невідомі сторінки європейської історії і побачите дивовижне поєднання архітектури різних часів і стилів. Ужгородський замок, етнографічний музей під відкритим небом – вулиця Корзо, Хрестовоздвиженський греко-католицький собор, палац єпископів, музей під відкритим небом «Старе село», синагога, липова алея, квартал сакур.

Ринкова площа, площа Шандора Петєфі, вулиця Корзо, пішохідний міст через річку Уж, хасидська синагога, липова алея, чеський квартал, альпінарій, Римо-католицький костел святого Георгія, будинок Святої Гизелли, Греко-католицький кафедральний собор і резиденція єпископів, сквер імператриці Марії Терезії, кав'ярні і міні-скульптури.

2. Село Ужок, крайнє східне село Лемківщини, розташоване під Ужоцьким перевалом, у місці де бере початок річка Уж і починається

Закарпатська область. Охороняються 3 джерела мінеральної води, як гідрологічні пам'ятки природи місцевого значення. Одне з джерел носило назву Гераклове – за легендою, вода звідти дарувала людям силу, якою славився грецький античний герой. Скульптура Геракла, яка прикрашає двір Ужгородського замку, автентична і знаходилась курорті, який був знищений під час Першої світової війни в 1915 р. [84].

Церква Святого Архангела Михаїла знаходиться на території Закарпатського скансену. Роком її побудови одні науковці вважають 1777 р., інший історик Т. Легоцький вважає, що 1777 р. коли споруда була освячена після ремонту (фото 2.3.1) [1].

Фото 2.3.1 Церква Святого Михаїла, с. Ужок [1]

3. «У селі Кострино розташовано шедевр дерев'яну церкву Покрови Пречистої Богородиці, що належить до видатних пам'яток української

народної архітектури (фото 2.3.2). Костринська церква не поступається красою ужоцькій, але вона на 100 років старша і краса її дещо відмінна. Чари споруди ховаються в таємницях пропорцій, у розмірах церкви, в лініях її силуету. З кожного боку церква сприймається як бездоганно завершений художній твір, ідеально вписаний у навколишній розкішний ландшафт. Храм побудований без жодного цвяху та сучасних оснащень, дерев'яна споруда є автентичною візитівкою Великоберезнянщини» [84].

Фото 2.3.2 Церква Покрови Пресвятої Богородиці, с. Кострина [84]

4. Горянська церква-ротонда – найдавніша мурована пам'ятка України (X-XIV ст.). Храм також йменується Покрови Пресвятої Богородиці, в інших джерелах – св. Анні. З 2012 р. Горянська ротонда має статус малої базиліки. Храм був збудований у романському стилі з каменю. В її інтер'єрі збережені п'ять округлих ніш у стінах. У будівлі є три вікна і бійниці у верхній частині храму, що свідчать про колись оборонний характер храму. Інша частина

храму добудована у XIV-XV ст. Велика вежа була побудована у XVIII ст., а дерев'яна дзвіниця добудована у 1912 р. [13].

5. Католицький храм Святого Духа у с. Четфалва. Це молодий храм, який почали будувати у 1998 р. а у 2001 р., його освятили й почали проводити служби. Архітекторами та будівничими храму були місцеві майстри. Цікавою особливістю церкви, є те, що служби відбуваються у порядку черговості для місцевих громад греко- та римо-католиків [24].

6. Крім храму Святого Духа в с. Четфалва є Реформаторська церква, побудована в XV ст. У 1753 р. до неї була прибудована дерев'яна дзвіниця.. Дзвіниця має 16 дерев'яних опорах прямо на землі, без фундаменту. Однією з особливостей храму є розписаний рослинним орнаментом стеля роботи Ф. Шандора. Контрастуючи з католицькою церквою Святого Духа, храм щорічно приваблює потоки туристів, що приїжджають до села спеціально подивитися на витвір мистецтва [66].

7. В с. Данилово Хустського району розташований найвищий з усіх готичних дерев'яних храмів області – Миколаївська церква, збудований в 1779 р, 35 м башта якого вкрита лемішем. Про дату будівництва нагадує напис на дверях святині. В 2005 р. храм передали греко-католицькій громаді, яка не здійснювали тут відправи з 1920 р. 3 квітня 2005 р., коли весь світ прощався з папою римським Іоанном Павлом II провели першу службу в цьому храмі (фото 2.3.3) [14].

8. Церква Святого Михаїла в с. Крайниково. «На відстані двох кілометрів на південь від села Данилово Хустського району Закарпатської області починається сусіднє село – Крайниково. Тут доведеться трохи поблукати в пошуках храму, який розташований далеко від траси. Якщо вірити старим легендам, колись село «переселилось» сюди після епідемії чуми з урочища Голда. В тому першому Крайниково вже була церква, яка стояла на височині Церквище. Нову вирішили побудувати в діброві біля джерела (фото 2.3.4) [44].

Фото 2.3.3 Миколаївська церква, с. Данилово [84]

9. В с. Сокирниця зберіглася церква Святого Миколи Чудотворця – шедевр дерев'яної готики Потисся чи Мармароської готики. Дослідники вказують, що цей храм спочатку було збудовано на початку XVII ст. Згодом храм було перебудовано, над бабинцем піднялася нова башта, увінчана високим шпилем, а поряд з церквою з'явилася дзвіниця, яка розташована окремо у стилі бойківської архітектури (фото 2.3.5) [84].

10. Село Бороняво входить в Хустську міську громаду Закарпатської області, де у Благовіщенському василіанському монастирі можна побачити Боронявську чудотворну ікону Пресвятої Богородиці (1785 р.) (фото 2.3.6).

Фото 2.3.4 Церква Святого Михаїла, с. Крайниково [84]

Фото 2.3.5 Церква Святого Миколи Чудотворця, с. Сокирниця [84]

Фото 2.3.6 Благовіщенський василіанський монастир, с. Боронява [84]

11. В столиці Карпатської України м. Хуст знаходиться Хустська Реформатська церква – протестантський храм Костел Святої Єлизавети (XIII ст.), який побудований з каменю і нагадує фортецю: вікна-бійниці, кам'яні мури з двома брамами. За переказами в часи монголо-татарської навали 1241-1242 рр. за стінами храму ховалося місцеве населення. До XV ст. костел був католицьким, у 1523-1524 рр. став протестантським. У першій половині XVI ст. церква була реконструйована – побудували 4 вежі, які стали взірцем відновлених у 2001 р. веж (фото 2.3.7) [65].

12. Джублик – урочище у селі Нижнє Болотне в Іршавському районі, де засновано греко-католицький монастир Собору Пресвятої Богородиці (фото 2.3.6). Ту знаходиться літня відпустова церква Непорочного Зачаття Пречистої Діви Марії, жіночий монастир з каплицею Пресвятої Родини та чоловічий монастир Серця Христового, де зберігається копія чудотворної ікони Матері Божої Єрусалимської.. Для паломників збудовано готель з каплицею Івана Хрестителя. Над джерелом, де з'явилася Богородиця побудована каплиця Матері Божої (фото 2.3.8) [84].

Фото 2.3.7 Хустська Реформатська церква – Костел Святої Єлизавети,
м. Хуст [65]

13. У м. Свалява знаходиться пам'ятка дерев'яної сакральної архітектури – Церква Архістрати́га Михаїла, етнографічної група українців – лемків (фото 2.3.9). Зруби церкви та перекриття нави з одним заломом датовані 1588 р., коли церква стояла на іншому місці. На стінах бабинця є надпис «РКУ БЖ АЦЛГ» – дати можливого її ремонту 1733 р.: Через загрозу зсуву ґрунту церкву перенесли на нинішнє місце. Перевозили храм волоком. В останнє її реконструювали в 1759 р. [84].

Фото 2.3.8 Монастир Собору Пресвятої Богородиці, урочище Джублик [84]

Фото 2.3.9 Церква Архистратига Михаїла, м. Свалява [84]

1.8 Програма обслуговування

Програма обслуговування туристів наведена у табл. 2.3.1.

Вартість путівки включає в себе наступні пункти: вартість проїзду; вечеря у 1-й день; вартість проживання; вартість трансфера; вартість екскурсійної програми; вартість страхового поліса.

Таблиця 2.3.1

Програма туру «Храми та монастирі Закарпаття» [складено автором]

День	Дні та локації туру
1-й день	
08.00-09.00	Зустріч групи на залізничному вокзалі м. Ужгород.
09.00-11.00	Оглядова екскурсія храми, скансен м. Ужгород
11.00-13.00	Вийзд зі м. Ужгорода у с. Ужок (огляд дерев'яної церкви), с. Кострино (огляд дерев'яних церков)
13.00-14.00	Обід, с. Великий Березний
14.00-17.00	с Горяни (огляд ротонди) – с. Четфалва, поселення в садибі сільського туризму, вечеря).
17.00-19.00	Вечеря, с. Четфалва у садибі сільського туризму
2-й день	
08.00-09.00	Сніданок, с. Четфалва у садибі сільського туризму
09.00-10.00	Огляд храмів с. Четфалва
10.00-13.00	Вийзд за програмою туру: с. Данилово (огляд церкви) – с. Крайниково (огляд церкви) – с. Сокирниця (огляд церкви) – с. Стеблівка (огляд церкви) – с. Бороняво (відвідання монастиря)
13.00-14.00	Обід, м. Хуст
14.00-18.00	м. Хуст (огляд храмів). Продовження маршруту: Джублик (огляд монастиря та молитва) – м. Свалява (огляд церкви)
18.00-19.00	Повернення до м. Ужгород. Від'їзд

1.9 Калькуляція туру (табл. 2.3.2).

Таблиця 2.3.2

Калькуляція туру «Храми та монастирі Закарпаття» [складено автором]

№ з/п	Найменування витрат	Ціна, грн	Кількість	Формула	Загальна сума, грн
1	2	3	4	5	6
1	Трансфер	6000	-	-	6000
2	Вартість харчування на групу у готелі (сніданок – 1 шт, вечеря – 1 шт)	300	група 20 осіб	-	6000

Продовж. табл. 2.3.2

1	2	3	4	5	6
3	Вартість проживання	1000 2-х містний номер «стандарт»	група 20 осіб	-	20000
4	Заробітна плата гіда	400	3 дні, 1 особа	$V_z = \text{Денна ставка} * \text{Кількість днів роботи} * \text{Кількість гідів}$	1200
5	Накладні витрати	-	10 %	$V_n = (п1 + п2 + п3 + п4) * 10\% / 100\%$	3320
6	Страховання туристів від нещасних випадків	40 грн турист/день	група 20 осіб	$V_c = \text{Вартість 1 доби} * \text{Кількість діб} * \text{кількість туристів}$	1600
7	Прибуток	-	10 %	$Ц_{п} = 10\%/100\% * (п1 + п2 + п3 + п4 + п5 + п6)$	3812
8	Загальна вартість туру	-	-	$V_{тз} = п1 + п2 + п3 + п4 + п5 + п6 + п7$	41932
9	Ціна путівки на 1 особу	-	група 20 осіб	$Ц_{п} = V_{тз} / \text{Кількість осіб}$	2097

Отже, вартість 1 путівки складе 2097 грн.

У вартість входить: проживання у садибі сільського туризму – 1 доба; сніданок – 2-й день та вечеря – 1-й день (стандарт-розміщення); транспортне обслуговування; супровід гіда-екскурсовода, страхування.

У вартість туру не входить: Вартість вхідних квитків в Ужгородський скансен: загальний, пенсійний – 35 грн, студентський – 20 грн, учнівський – 15 грн.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

Подорожі із релігійними мотивами, з метою святих місць і релігійних центрів – паломництво, що своїм корінням йде у глибоку давнину. З часом, паломництво, набуло нових форм, коли у силу релігійних переконань або цікавості, люди подорожують, щоб відвідати святі місця своєї, що найголовніше чужої віри.

Спільними рисами паломництва і релігійного туризму є сакральні об'єкти, які одночасно виступають об'єктами пізнавального туризму; час подорожі, інфраструктура та міграційно-візові та митні формальності. Відмінні риси паломництва і релігійного туризму це: мета подорожі (слідкування вчення віри та поглиблене вивчення будь-якої віри); форма організації (релігійні установи чи туристичні фірми); сутність та наповнення змісту екскурсій.

Релігійний (сакральний) туризм – це подорож (тимчасовий виїзд) осіб з постійного місця проживання, головною метою є мультирелігійні пізнавально-культурологічні аспекти діяльності людини. На сьогодні паломництво є перспективним напрямом даного виду туризму державах які володіють потужним сакральнo-туристичним потенціалом та коли взаємодія держави та релігійних інститутів знаходиться на високому рівні, має сильний вплив на суспільство.

Сакральнo-туристичний потенціал релігійного туризму в Україні обумовлений різноманітністю релігійних споруд різних конфесій, серед яких основними є культові споруди таких християнських конфесій: Української православної церкви, Української греко-католицької церкви та Римсько-католицької церкви в Україні. На першому місці щодо кількості культових споруд національного значення знаходиться Львівська область, на другому – з кількістю меншою майже у 3 рази Волинська область, а третє місце з

незначною відмінність займають Івано-Франківська та Закарпатська області. Серед об'єктів культової архітектури України, 9 споруд занесені до списку об'єктів Світової спадщини. Проте, на території зазначених областей відсутні екскурсії або тури релігійної тематики з залученням до програм цих сакральних об'єктів. В інших областях України, таких Черкаська Чернігівська та Полтавська на ринку релігійних турів у програмі яких сакральні туристичні ресурси пов'язані з українською козацькою культурою, гетьманськими церквами та іншими відомими постатями які були охрещені, чи мали відношення до будівництва цих споруд тощо.

Внаслідок війни в Україні з росією повністю зруйновані, пошкоджено або пограбовано російськими військовими близько 500 релігійних споруд, духовних навчальних закладів та святинь.

На наш погляд, найбільший інтерес з боку міжнародного релігійного туризму представляє унікальна дерев'яна культова архітектура Карпатського регіону України, яка може стати чинником формування бренду дестинацій для приваблення туристів після перемоги у війні.

У роботі нами розроблено екуменічний тур по Закарпатській області, впровадження якого у господарську діяльність туристичних підприємств регіону дозволить не тільки розширити асортимент їх послуг, покращити якість життя місцевого населення, але й допоможе здійснити рух на зустріч, за співпрацю та взаєморозуміння між християнами різних конфесій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 245 років на пошану Михаїла: історія найвідомішої дерев'яної церкви Закарпаття. Локальна історія URL: <https://localhistory.org.ua/rubrics/building/245-rokiv-na-poshanu-mikhayila-istoriia-..> (дата звернення: 18.03.2024).
2. Бабічин Ю. У Закарпатті стає популярним релігійний туризм. Mukachevo.net URL: <https://www.mukachevo.net/ua/news/view/24106> (дата звернення: 24.04.2024).
3. Беліков І. Л. Організація туризму: конспект лекцій. URL: https://tourlib.net/books_ukr/belikov.htm (дата звернення: 27.03.2024).
4. Белікова М. В., Безхлібна А. П., Тарасенко А. В. Зміни в управлінні розвитком музеїв як складової туристичної інфраструктури. Економіка та управління підприємствами. 2017. Вип. 20. С. 234-239.
5. Божук Т. І. Перспективи розвитку релігійного туризму в Закарпатті. Сталий розвиток Карпат: сучасний стан та стратегія дій: Тези доповідей Міжнар. наук.-практ. конф. URL: <https://www.irbis-nbuv.gov.ua/> (дата звернення: 25.03.2024).
6. Божук Т. І. Поняття, функції та завдання релігійного туризму. Вісник Львівського університету. Серія географічна. 2010. Вип. 38. С. 37-44.
7. Божук Т. І. Формування релігійно-туристичної індустрії. Географія та туризм. 2011. Вип. 14. С. 132-136.
8. Божук Т. Методичні аспекти оцінювання релігійних об'єктів для туристичного використання. Рекреаційна географія і туризм. Наукові записки. 2009. № 2. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/20967/1/004Bozhuk.pdf> (дата звернення: 20.03.2024).
9. Борушак М. Проблеми формування стратегії розвитку туристичних регіонів: монографія. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Book/Pages/default.aspx?BookID=0000001239>. (дата звернення: 22.03.2024).
10. В Угорщині підбивають підсумки проекту «Туристичний шлях до

спільної релігійної і культурної спадщини. URL: <https://zakarpattya.net.ua/News/109937-V-Uhorshchyni-pidbyvaiut-pidsumky-proektu-Turystychnyi-shliakh-do-spilnoi-relihiinoi-i-kulturnoi-spadshchyny> (дата звернення: 27.03.2024).

11. Волкова І., Мукомел В., Посохов І. Перспективи розвитку релігійно-екскурсійного туризму в Україні. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм» 2023. Вип. 17. С. 110-127.

12. Втрачені церкви Закарпаття повернуться на культурну мапу. Закарпаття онлайн. URL: <https://zakarpattya.net.ua/Zmi/213631-Vtracheni-tserkvy-Zakarpattia-povernutsia-na-kulturnu-mapu-> (дата звернення: 24.03.2024).

13. Горянська церква-ротонда. Karpaty.Info. URL: karpaty.info/ua/uk/zk/ug/uz.surroundings/sights/rotonda/ (дата звернення: 20.03.2024).

14. Готична церква в селі Данилово. GO TO REST. URL: <https://go-to.rest/location/transcarpathia/gotychna-tserkva-v-seli-danylovo/> (дата звернення: 27.03.2024).

15. Данилюк А. Історико-культурні туристичні ресурси України: навч.-метод. посіб. URL: <https://geography.lnu.edu.ua/>.(дата звернення: 30.03.2024).

16. Данільєва Ю. Г. Паломницький туризм в Україні: витоки, різновиди, перспективи. СНУ ім. В. Даля, Історичні записки. 2012. Вип. 36. С. 73-80.

17. Державний реєстр національного культурного надбання. Перелік унікальних музейних предметів Музейного фонду України URL: <https://data.gov.ua/> (дата звернення: 20.03.2024).

18. Дутчак С. В., Дутчак М. В. Деякі аспекти виділення сегментів спеціалізованого туризму та їх стан на території Чернівецької області. Туристсько-краєзнавчі дослідження. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/dutchak9.htm. (дата звернення: 20.03.2024).

19. Життя в Україні. URL: <https://peaceful.zapisi.cx.ua/ukraincyam/shho->

take-sakralniy-ob-39-iekt.html / (дата звернення: 28.03.2024).

20. Закарпаття онлайн. URL: <http://zakarpattia.net.ua/News/98054-Cherez-zakarpatski-i-uhorski-tserkvy-proliahatyme-osoblyvyi-turystychnyi-marshrut> (дата звернення: 27.03.2024).

21. Іванова Л. О., Вовчанська О. М. Маркетингові дослідження сучасних критеріїв сегментації ринку релігійного туризму. URL: <https://repository.ldufk.edu.ua/bitstream/34606048/24324/1/%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%9B.,%20%D0%92%D0%BE%D0%B2%D1%87%D0%B0%D0%BD...> (дата звернення: 30.03.2024).

22. Карпенко Ю. В. Сутність і структура соціального капіталу сфери туризму в умовах модернізації економіки. Економічний вісник Донбасу. 2017. № 1 (47). С. 110-118.

23. Карпенко Ю. В. Сучасні тенденції глобалізації та регіоналізації відносин у сфері туризму. Економічний вісник Донбасу. 2017. № 3 (49). С. 49-62.

24. Католицький храм Святого Духа, Четфалва URL: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/69328_katolicheskiy-hram-svyatogo-duha.htm (дата звернення: 18.03.2024).

25. Києво-Печерський культурний заповідник. URL: <http://www.primetour.ua/ru/excursions/museum/Kievo-Pecherskiy-istoriko-kulturniy-zapovednik.html> (дата звернення: 20.03.2024).

26. Кифяк В. Ф. Організація туристичної діяльності в Україні: навчальний посібник. URL: https://tourlib.net/books_ukr/kyfjak.htm (дата звернення: 28.03.2024).

27. Ковальчук А. С. Географія релігії в Україні: монографія. URL: <https://www.irbis-nbuv.gov.ua/> (дата звернення: 28.03.2024).

28. Ковальчук А. С. Релігійний туризм в Україні: проблеми і перспективи розвитку. Україна та глобальні процеси: географічний вимір: 36. наук, праць. URL: <https://geography.lnu.edu.ua/> (дата звернення: 25.03.2024).

29. Колосінська М. І. Систематизація функцій туризму в аспекті їхнього впливу на національну економіку. Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Економічні науки. 2011. Вип. 3. С. 222-228.
30. Коротко про Екуменізм. URL: <https://www.dyhdzvin.org/statti/korotko-pro-ekumenizm.html> (дата звернення: 23.03.2024).
31. Коцан Н., Коцан Р., Сахнюк А. Методологічні основи дослідження туризму в регіоні. Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії. 2021. № 1 (9). С. 311-324.
32. Кришунська О. Дерев'яні храми України. URL: <http://www.derev.org.ua/zakarp/lokit.htm> (дата звернення: 20.03.2024).
33. Кузик С.П. Географія туризму: навч. посіб. К.: Знання, 2011. 271 с.
34. Культурні пам'ятки України потребують негайної реставрації. Суспільне медіа. URL: <https://suspilne.media/56781-80-kulturnih-pamatok-ukraini-potrebuut-negajnoi-restavracii-tkacenko/> (дата звернення: 20.03.2024).
35. Легеза В. М. Поняття та особливості розвитку релігійного туризму. Шоста міжнародна практично-пізнавальна інтернет-конференція «Наукове мислення». URL: <http://naukam.triada.in.ua/index.php/konferentsiji/35-shosta-mizhnarodna-praktichno-piznavalna-internet-konf...> (дата звернення: 30.03.2024).
36. Любіцева О. О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти). URL: https://tourlib.net/books_ukr/lubiceva_rtp.htm. (дата звернення: 30.03.2024).
37. Мальська М. П. Міжнародний туризм і сфера послуг: Підручник. К.: Знання, 2008. 661 с.
38. Маньковська Р. Сакральна дерев'яна архітектура України у світовій спадщині. Краєзнавство. 2010. № 4. С. 77-86.
39. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України: Історичні мандрівки. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Matsiuk_Orest/Zamky_i_fortetsi_Zakhidnoi_Ukrainy/ (дата звернення: 30.03.2024).

40. Машіка Г. Сучасний стан розвитку релігійного туризму в Закарпатській області. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Сакральне та туризм» (м. Київ, 28 квітня 2023 р.). К.: ТОВ «Геопринт», 2023. С.230-232.

41. Медвідь Л. І. Релігійний туризм як один із напрямів розвитку туристичної галузі Закарпатської області. Рекреаційний потенціал Прикарпаття: історія, сучасний стан, перспективи: Матеріали Міжнар. наук. конф. (Івано-Франківськ – Яремче, 19-21 жовтня 2011 р.). Івано-Франківськ: Фоліант, 2011. 560 с.

42. Мезенцев К. В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку: монографія. URL: https://kegt.rshu.edu.ua/images/dustan/2020/lm_1_01.pdf. (дата звернення: 11.03.2024).

43. Менеджмент туристичної індустрії: навч. посібн. За ред. проф. І. М. Школи. URL: <https://buklib.net/books/22018/>. (дата звернення: 17.03.2024).

44. Михайлівська церква в селі Крайниково. URL: <https://go-to.rest/location/transcarpathia/mykhailivska-tserkva-v-seli-krainyково/> (дата звернення: 27.03.2024).

45. Мілашовська О. І., Удовенко А. М. Роль та місце екскурсійної діяльності у розвитку релігійного туризму на Закарпатті. Науковий вісник НЛТУ України. Збірник науково-технічних праць. 2013. Вип. 23.16. С. 124-129.

46. Мініч І. М. Навчально-методичний посібник вивчення дисципліни «Технологія (туристської) галузі» для студентів ВНЗ економічних спеціальностей. URL: <http://www.kuter.ua/ua>. (дата звернення: 27.03.2024).

47. Мошура Д. А., Гірняк Л. І. Специфіка релігійного туризму. Матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. «Сталий розвиток туризму на засадах партнерства: освіта, наука, практика» (м. Львів, 31 жовтня – 1 листопада 2018 р.). Львів: ЛТЕУ, 2018. С.108-111.

48. Музей перший – «Церква Святого Духу». URL: <http://kolochava.com/ua/selo-10-muzeiv/sviatodyhivska-cerkva.html> (дата звернення: 27.03.2024).

49. Нагірняк А. Я. Паломництво та релігійний туризм: характерні риси та особливості. Економіка та суспільство. 2022. Вип. 44. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1880> (дата звернення: 23.03.2024).

50. Панченко С. Релігійний туризм в Україні: стан, потенціал, перспективи: монографія. К.: Автограф, 2019. 163 с.

51. Перелік споруд релігійних спільнот України, що зазнали руйнувань внаслідок повномасштабного вторгнення росії. Державна служба України з етнополітики та свободи слова. URL: <https://dess.gov.ua/list-russia-ruined-at-least-183-religious-sites/> (дата звернення: 20.03.2024).

52. Презентували новостворений туристичний маршрут, що відкриває красу сакральної спадщини Карпат. URL: <https://ekarpaty.com/prezentuvaly-novostvorenuyu-turystychnyy-marshrut-shcho-vidkryvaie-krasu-sakralnoi-spadshchyny-karpat/> (дата звернення: 27.03.2024).

53. Про курорти: Закон України від 5.10.2000 р. № 20265-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2026-14#Text> (дата звернення: 18.03.2024).

54. Про оздоровлення та відпочинок дітей: Закон України від 04.09.2008 р. № 375-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/375-17> (дата звернення: 12.03.2024).

55. Про охорону культурної спадщини Закон України від 8.06.2000 р. № 1805-II. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (дата звернення: 23.03.2024).

56. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. № 1264. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 23.03.2024).

57. Про позашкільну освіту: Закон України від 22.06.2000 р. № 1841-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1841-14#Text> (дата звернення: 18.03.2024).

58. Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян: Закон

України від 21.01.1994 р. № 3857-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3857-12#Text> (дата звернення: 23.03.2024).

59. Про порядок направлення дітей на оздоровлення та відпочинок: Положення від 31.01.2018 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z084118> (дата звернення: 23.03.2024).

60. Про природно-заповідний фонд України: Закон України від 16.06.1992 р. № 2465-12. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12>. (дата звернення: 23.03.2024).

61. Про річну статистичну звітність з питань державно-конфесійних відносин в Україні за 2019 рік (релігійні організації). Наказ Міністерства культури та інформаційної політики України «від 14.04.2020 року № 1657.

62. Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.03.2017 №168-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2017-%D1%80#Text> (дата звернення: 23.03.2024).

63. Про туризм: Закон України від 11.02.2015 р. № 324/95-вр URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/324/95-вр> (дата звернення: 18.03.2024).

64. Релігійний туризм в Україні. URL: <https://tourism-book.com/books/book-29/chapter-1343/> (дата звернення: 20.03.2024).

65. Реформаторська церква (Костел Святої Єлизавети), Хуст. Karpaty.Rocks. URL: <https://karpaty.rocks/reformatorska-cerkva-kostel-svyatoyi-ielizaveti-hust> (дата звернення: 18.03.2024).

66. Реформаторська церква в Четфалві. URL: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/69336_reformatorskaya-cerkov-v-chetfalve.htm (дата звернення: 18.03.2024).

67. Рутинський, М. Й., Стецюк О. В. Туристичний комплекс Карпатського регіону України. Чернівці: Книги-XXI, 2008. 40 с.

68. Сайчук В. С. Методичні аспекти суспільно-географічного дослідження релігійного туризму. Економічна та соціальна географія. 2014.

Вип. 2 (70). С. 59-65.

69. Словник. UA. URL: <https://slovnyk.ua/> (дата звернення: 28.03.2024).

70. Смирний М. Ф. Основи наукових досліджень: конспект лекцій для студентів усіх форм навчання за спеціальністю 141 – Електроенергетика, електротехніка та електромеханіка. Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2018. 111 с.

71. Старовинні дерев'яні храми закарпатської Міжгірщини приваблюють туристів. URL: <https://zakarpatty.net.ua/News/55525-Starovynni-derev'iani-khramy-zakarpatskoi-Mizhhirshchyny-pryvabliuiut-turystiv> (дата звернення: 27.03.2024).

72. Тарасова В., Ковалевська І. Сутність і значення сакральних категорій в туризмі. Сакральне та туризм: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 28 квітня 2023 р.). К.:ТОВ «Геопринт», 2023. С. 16-19.

73. Темник І. О. Умови та чинники розвитку міжнародного туризму. Ефективна економіка. 2011. № 3. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=499> (дата звернення: 28.03.2024).

74. Ткаченко Т. І. Сталій розвиток туризму: теорія, методологія, реалії бізнесу: монографія. 2–ге вид., випр. та доповн. К.: КНТЕУ, 2009. 463 с.

75. Церква Різдва Пресвятої Богородиці, Пилипець. URL: <https://karpaty.rocks/cerkva-rizdva-presvyatoyi-bogorodici-pilipec> (дата звернення: 27.03.2024).

76. Чередниченко А. О. Розвиток релігійного туризму як шлях до відновлення туристичної галузі в умовах соціально-економічної кризи. Вісник економіки транспорту і промисловості. 2017. Вип. 58. С. 226-232.

77. Через закарпатські й угорські церкви пролягатиме особливий туристичний маршрут. URL: <https://zakarpatty.net.ua/News/98054-Cherez-zakarpatski-i-uhorski-tserkvy-proliahatyme-osoblyvyi-turystychnyi-marshrut> (дата звернення: 20.03.2024).

78. Шаблій О. І. Суспільна географія. Книга третя. Проблеми теоретичних досліджень, геогуманістики, географічної освіти: [вибр. праці]. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2017. 562 с.

79. Шелеметьєва Т. В. SWOT-аналіз як дієвий інструмент процесу управління розвитком туризму в Україні. Інтелект XXI. 2018. № 6. С. 110-113.

80. Юрченко С. О., Юрченко О. Є. Релігійний туризм у християнстві на сучасному етапі. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм». 2017. Вип. 6. С. 216-220.

81. Янковська Л. А., Пинда Ю. В. Сакральні об'єкти в розвитку релігійного туризму Закарпатської області. Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична. 2021. Вип. 28. С. 197-201.

82. Spadok.org.ua. URL: <https://spadok.org.ua/symvoly/blog> / (дата звернення: 28.03.2024).

83. UNESCO. URL: <http://whc.unesco.org/en/statesparties/ua> (дата звернення: 24.03.2023).

84. Wikipedia. Вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/> (дата звернення: 23.03.2024).

85. Міщенко О. Сакральний ландшафт: зміст і функції. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. ГЕОГРАФІЯ. 2018. Вип. 1 (70). С. 83-88.

86. Географія.com.ua. URL: <https://bloggeogr.blogspot.com/2018/04/Funkcii-turyzmu.html> (дата звернення: 23.03.2024).